

Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica

Karel Bostoën

bron

Karel Bostoën, *Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica*. Overdruk uit: *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1984), p. 1-47

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/bost002kaar01_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / Karel Bostoën

Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica

Karel Bostoën

bron

Karel Bostoën, Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica. Overdruk uit: Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (1984), p. 1-47

codering DBNL-TEI 1

dbnl-nr bost002kaar01_01

logboek

- 2008-03-13 IH colofon toegevoegd

verantwoording

gebruikt exemplaar

exemplaar universiteitsbibliotheek Leiden, signatuur: S.NED. 17 3216

algemene opmerkingen

Dit bestand biedt, behoudens een aantal hierna te noemen ingrepen, een diplomatische weergave van Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica van Karel Bostoën, in een overdruk uit: Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (1984), p. 1-47.

redactionele ingrepen

p. 17-21: De eindnoten op p. 17-21 zijn opgenomen als 'noten' bij de bijbehorende tekstgedeelten, de betreffende pagina's zijn komen te vervallen.
p. 23: 'De regels worden afgebroken zoals in het origineel.' De afbreking van de regels in de diplomatische transcriptie op p. 24-34 is in deze digitale versie weergegeven als proza met regelnummers.

p. 35-39: De tekstverklaring bij de diplomatische transcriptie van de tekst op p. 35-39 is opgenomen als 'notenapparaat' bij de betreffende tekstgedeelten, en niet als tekst op de genoemde pagina's.

De pagina's van het illustratiekatern na p. 47 zijn door ons van een nummering voorzien: *1-*8

Bij de omzetting van de gebruikte bron naar deze publicatie in de dbnl is een aantal delen van de tekst niet overgenomen. Hieronder volgen de tekstgedeelten die wel in het origineel voorkomen maar hier uit de lopende tekst zijn weggelaten.

[pagina 1]

K. BOSTOEN

KAARS EN BRIL: DE OUDSTE NEDERLANDSE GRAMMATICA

Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica

Karel Bostoën

bron

Karel Bostoën, Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica. Overdruk uit: Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (1984), p. 1-47

codering DBNL-TEI 1

dbnl-nr bost002kaar01_01

logboek

- 2008-03-13 IH colofon toegevoegd

verantwoording

gebruikt exemplaar

exemplaar universiteitsbibliotheek Leiden, signatuur: S.NED. 17 3216

algemene opmerkingen

Dit bestand biedt, behoudens een aantal hierna te noemen ingrepen, een diplomatische weergave van Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica van Karel Bostoën, in een overdruk uit: Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (1984), p. 1-47.

redactionele ingrepen

p. 17-21: De eindnoten op p. 17-21 zijn opgenomen als 'noten' bij de bijbehorende tekstgedeelten, de betreffende pagina's zijn komen te vervallen.
p. 23: 'De regels worden afgebroken zoals in het origineel.' De afbreking van de regels in de diplomatische transcriptie op p. 24-34 is in deze digitale versie weergegeven als proza met regelnummers.

p. 35-39: De tekstverklaring bij de diplomatische transcriptie van de tekst op p. 35-39 is opgenomen als 'notenapparaat' bij de betreffende tekstgedeelten, en niet als tekst op de genoemde pagina's.

De pagina's van het illustratiekatern na p. 47 zijn door ons van een nummering voorzien: *1-*8

Bij de omzetting van de gebruikte bron naar deze publicatie in de dbnl is een aantal delen van de tekst niet overgenomen. Hieronder volgen de tekstgedeelten die wel in het origineel voorkomen maar hier uit de lopende tekst zijn weggelaten.

[pagina 1]

K. BOSTOEN

KAARS EN BRIL: DE OUDSTE NEDERLANDSE GRAMMATICA

Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica

door drs. K. Bostoën

Inleiding

Negentienvierentachtig is het jaar waarin de moord op de Prins wordt herdacht, maar voor neerlandici is het om nog een reden een herdenkingsjaar: het is immers ook vierhonderd jaar geleden dat in de kring van de Amsterdamse rederijders de eerste Nederlandse grammatica werd gepubliceerd. De titel ervan luidde: *Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst*¹. Het boek wordt toegeschreven aan de geleerde koopman Hendrick Laurensz. Spiegel². Gedrukt werd het te Leiden bij Christoffel Plantijn en bij zijn verschijning kreeg het een voorwoord mee van Dirck Volckertsz. Coornhert. De stof van het boek omvat echter naast de grammatica van het Nederlands ook nog een logica en een retorica. Om die reden wordt het werk als het eerste, Nederlandstalige, gepubliceerde trivium beschouwd. Trivium is een term uit het middeleeuwse onderwijssysteem waarmee de eerste drie der zeven vrije kunsten worden bedoeld. Deze drie elementaire vakken zijn: grammatica, dialectica (of: logica) en retorica.

Vóór 1584 zijn er reeds aanzetten geweest tot een dergelijke onderneming. Twee van die aanzetten zijn bekend, maar wellicht waren er wel meer. Zo is D.V. Coornhert rond 1568, tijdens zijn ballingschap in het Rijnland, aan een grammatica begonnen, maar helaas is hiervan tot nu toe geen snippet teruggevonden³.

Een andere aanzet is wel overgeleverd. Het betreft hier de anonieme *Voorreden vanden noodich ende nutticheit der Nederduytscher taelkunste* uit 1568, waarvan zowel de auteur als het milieu waarin het geschrift was ontstaan onbekend bleven. Geen wonder dat men op grond van dit jaartal 1568 vaak heeft verondersteld dat deze grammatica dezelfde was als Coornherts onbekend gebleven aanzet. In 1982 echter heb ik aangetoond dat deze veronderstelling onjuist was⁴. Sindsdien heb ik nog meer gegevens weten te verzamelen. Bekend is nu dat het werkje ontstond in de kring van uitgeweken Nederlanders te Londen. Net zoals de auteur van de *Twe-spraack* was de auteur ervan tegelijk een koopman en een humanist, een *mercator sapiens*, maar in tegenstelling tot Spiegel was hij geen factor van een rederijderskamer. Zijn grammatica was ook niet, zoals die van Spiegel, in de typisch literaire dialoogvorm geschreven.

In dit artikel zal ik nader ingaan op deze nieuwe inzichten; hierbij zal ik voor het eerst de tekst naar het oorspronkelijke handschrift uitgeven.

1. Een afschrift en een origineel

Het oorspronkelijke handschrift van de *Voorreden vanden noodich ende nutticheit der Nederduytscher taelkunste* kwam in juli 1849 onder ogen van mr. Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872), een man met veel belangstelling voor historie, topografie en bibliografie. Hij was een kleinzoon van de Leidse academiedrukker Johannes Luchtman, na wiens overlijden hij diens aandeel in de

zaak erfde. Van Bodel Nijenhuis is bekend dat hij een verwoed verzamelaar van kaarten en prenten is geweest⁵. Hij was ook lid van talrijke geleerde genootschappen, waaronder de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde⁶. Het is deze man die ons handschrift als eerste heeft afgeschreven. In de aantekeningen die aan zijn bewaard gebleven afschrift voorafgaan, vermeldt hij dat het origineel zich bevond in het kasteel Popkensburg op Walcheren in het Archief van de familie Verheye van Citters, in een bundel getiteld: *Collectanea Varia*. Dit origineel beschrijft hij als bestaande uit twee stukken: het eerste - de inleiding - telde 10¼ blz.; het tweede - de eigenlijke grammatica - 2½ blz.

Op 1 oktober 1849 schonk Bodel Nijenhuis zijn afschrift aan de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, waar zijn manuscript sinds die tijd berust⁷.

In 1919 werd dit manuscript - en niet het origineel - voor het eerst gepubliceerd door J.W. Muller, want ondanks navraag bij het Rijksarchief in Zeeland, bij de Provinciale Bibliotheek en bij de bibliothecaris van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg en verder nog bij de beheerder van het Archief van de familie Van Citters te Arnhem, was het origineel onvindbaar gebleven. 'Wij zullen ons dus moeten generen met het afschrift van Bodel Nijenhuis' schreef Muller met nauwelijks verholen spijt, want hij was van mening dat men 'in 1849 over 't algemeen nog lagere eischen van acribie dan thans' had⁸.

In 1975 werd op de achttiende-eeuwse buitenplaats Slot ter Hooge, die ligt tussen Koudekerke en Middelburg, een muur doorgebroken. Achter deze muur werd een gedeelte van het Van Lynden-familiearchief ontdekt, dat ongeveer zestig jaar lang aan de vergetelheid was prijsgegeven. Daarna werd dit archief overgebracht naar Dordrecht, waar het berust bij mr. G.Th.A. baron van Lynden. Inmiddels is dit archief als collectie no. 1304 geregistreerd bij het Centraal Register van Particuliere Archieven te Utrecht. Toen A.M. barones van Lynden- de Bruïne en mevrouw mr. C.A. Binnerts-Kluyver op een keer uit dit archief onder de letter F de map M.F. Lantsheer ter hand namen, vonden zij een stuk met de datering 1568 in de linkerbovenhoek. Op dit moment konden zij niet vermoeden dat het origineel waar J.W. Muller in 1919 zo vruchteloos naar had gezocht, vóór hen lag. Zij ontcijferden het stuk en wisten daardoor dat de neerlandistiek er vermoedelijk zeer geïnteresseerd in zou zijn. Zij kwamen naar Leiden, zoals mevrouw Van Lynden het zelf eens uitdrukte 'niet ten einde raad, maar ten einde raad te krijgen'.

Dat dit origineel het stuk was dat Bodel Nijenhuis in 1849 had afgeschreven, staat buiten kijf. Dit bewijst een regel uit ons handschrift die door Bodel Nijenhuis nauwkeurig is overgetrokken, namelijk: r. 12 op fol.8 recto die begint met *Een Aenbindich woort [...]*⁹. Niet alleen is de weergave van de originele letter voortreffelijk gelukt, maar het is ook opmerkelijk dat Bodel Nijenhuis hierbij koos voor een regel waarin zowel de gotische als de Italiaanse letter voorkwamen, wat wijst op een goed inzicht bij deze Leidse geleerde.

2. De auteurskwestie

Op het schutblad van het afschrift is een briefje geplakt waarin Bodel Nijenhuis zijn vermoedens uit omtrent de auteur van de grammatica: 'kan zeer wel van D.V.C. [= Coornhert] wezen [...]' schreef hij 'of ook van de Amsterd. (of eene Middelb.) camer van Rhetorica'. Maar - kennelijk - nadat hij autografen van

Coornhert had geraadpleegd, schreef hij daaronder: 'Coornherts hand is 't niet'. Bodel Nijenhuis had gelijk met zijn afwijzing van Coornherts auteurschap. Doordat hij het origineel vóór zich had gehad, wist hij dat dit een kladschrift was. De vele doorhalingen in zijn 'legger' waren geen correcties van verschrijvingen, maar door de auteur zelf aangebrachte verbeteringen in de tekst. Het is mij niet bekend welke autografen van Coornhert door Bodel Nijenhuis in zijn vergelijkend onderzoek zijn betrokken. Zelf heb ik Coornherts autografen uit eind 1567 - begin 1568 geraadpleegd. Mij bleek geen overeenkomst tussen de hand van ons origineel en die van Coornherts autografen¹⁰.

Reeds op de eerste bladzijde van zijn artikel uit 1919 verwierp J.W. Muller de steen die de hoeksteen van zijn betoog had moeten zijn. Geen wonder dat zijn uitlatingen over het auteurschap als los zand aan mekaar hangen. Uitdagend stelt hij: 'immers waaruit blijkt dat het door B.N. geziene en afgeschrevene hs. een autograaf van den steller, geen gelijktijdig afschrift is geweest?'¹¹. Bodel Nijenhuis was helaas overleden, anders had hij kunnen antwoorden: 'dit blijkt onder meer uit een aantal doorhalingen in het origineel die ik in mijn transcriptie als doorhalingen heb opgenomen en die gij trouwens, hooggeleerde Muller, met uw zin voor moderne acribie niet nalaat te vermelden!'¹².

Muller veronderstelde dus op onvoldoende gronden dat de 'legger' van Bodel Nijenhuis geen autograaf, maar een apograaf of afschrift was geweest. Daarna stortte de Utrechtse geleerde zich op de spelling, de klinkers, de medeklinkers, de vervoeging, de verbuiging en op de eigenaardige woordvormen in het manuscript. Zijn conclusie luidde: 'Inderdaad een mengelmoes van spellingen en taalvormen van alle tijden, maar ook uit alle windstreken'¹³. Hij zag: West- en Oost-Vlaams, Brabants, Hollands, Limburgs, Zeeuws, de taal van 'een streek beoosten of bezuiden Holland', Overlands en Oostlands. Zo kan geen mens ooit hebben geschreven, moet deze geleerde hebben gedacht. Zijn hartekreet luidde dan ook: 'Wat wil men hieruit nader afleiden dan dat het door B.N. gebruikte voorschrift zelf geen origineel, geen autograaf, maar reeds een afschrift is geweest?'¹⁴. Daarna leidde hij zijn vermoedens omtrent het auteurschap met steeds vastere hand in de richting van Coornhert. Zo voerde de oneenparigheid van spelling hem tot Coornhert. Was die oneenparige spelling niet 'wellicht te wijten aan een niet Nederlandschen, althans niet Hollandschen afschrijver, die, evenals Coornhert balling slands, in den vreemde allerlei taal en spelling voor de oogen krijgende, de kluts kwijt geraakt was, en aan wiens pen dientengevolge allerlei onhollandsche, ja, zelfs enkele Overlandsche vormen of spellingen, die hij om zich heen hoorde of zag, ontglipt waren?' vroeg hij zich af, om meteen daarna een paar voorbeelden te geven waaruit overeenkomsten bleken met de spelling en het taalgebruik van Coornhert¹⁵. Hoewel hemzelf de Vlaamse, Brabantse en Limburgse vormen opvielen, twijfelde Muller er geen ogenblik aan dat het geschrift in feite Hollands was. Onbewust van zijn vooringenomenheid stelde hij: het was 'althans in Holland de eerste loffelijke poging' tot het schrijven van een grammatica en de denkbeelden erin waren, volgens hem, kenschetsend voor de wonderbare opbloei van Holland en Zeeland¹⁶.

Hoewel Muller in zijn artikel nergens met zoveel woorden zegt dat Coornhert de auteur is, werd zijn suggestie door de neerlandistiek steeds meer als een vaststaand feit erkend. In zijn rijke en interessante proefschrift wijdde Lode van den Branden een aantal bladzijden aan ons grammatica-fragment, waarbij hij nog een argument ten voordele van Coornherts auteurschap aandroeg¹⁷. Van den

Branden gaf aan de hand van citaten eerste een goed overzicht van de behandelde stof, waarna hij er de nadruk op legde dat in het kleine gedeelte na de inleiding, namelijk: in de eigenlijke spraakleer, de puristische neiging van onze auteur treffend is: alle Latijnse of Griekse termen worden door een Nederlands woord weergegeven. Hiermee zag Van den Branden het hiaat gevuld tussen Coornherts voorrede in de *Officia Ciceronis* en die in de *Twe-spraack*. Zijn voorstelling van de gang van zaken is als volgt: 'In de eerste komt hij ons voor als iemand die pas de verwaarloosde toestand van de taal heeft opgemerkt; bij het zuiveren van vreemde woorden gaat hij met een zekere schroomvalligheid te werk en zijn handelwijze weet hij op geen hechte grondslag te verdedigen. In 1584 stelt hij zich aan ons voor als iemand, die het hoogtepunt van zijn actie ten voordele van de volkstaal al een tijd achter de rug heeft en met voldoening neerziet op het werk, dat hij zelf volbracht heeft en dat zijn volgelingen voortzetten. De stevige basis voor de liefde tot de volkstaal, zoals we die van Coornhert mogen verwachten, en de overgang van de weifelende purist naar de onvoorwaardelijke voorstander van taalzuivering vinden we hier'¹⁸.

Het aspect van taalzuivering wordt, naar mijn mening, door Van den Branden hier te nadrukkelijk naar voor gebracht. De auteur van onze grammatica wijdt slechts enkele regels aan het probleem van de taalzuivering, die bovendien op een gematigd standpunt wijzen: hij wil het Nederlands niet *overwoekerd* zien door bastaardwoorden en leenwoorden, waarbij hij zich vooral een voorstander betoont van een Nederlandse wetenschappelijke terminologie. Die gematigde stellingname blijkt ook uit zijn eigen praktijk. In dertien bladzijden tekst vinden we bij hem de volgende bastaardwoorden: accorderen, contracten, contrarieteit, conversacie, creaturen, disputeren, excellencie, exempel, experiencie, fantasien, fonderen, geobedieert, getracteert, grondeerde, historien, proufyt, professie, naciën, obligaciën en vocalen¹⁹. De enige gevolgtrekking die men hier kan maken, is dat de taalzuivering van onze auteur zich uit op het vlak van het scheppen van een *Nederlandse wetenschappelijke terminologie*, wat trouwens helemaal in overeenstemming is met de rest van zijn pleidooi.

Was Van den Branden zich er van bewust dat hij geen doorslaggevend bewijs kon leveren om het auteurschap aan Coornhert toe te schrijven, in 1982 ging de Amsterdamse historisch-taalkundige Peeters er zonder meer van uit dat Coornhert de auteur was van onze grammatica²⁰.

3. Taalbeschouwing vanuit de praktijk

Volgens Muller liet ons geschrift een voor die tijd gebruikelijke gedachtengang zien. Uitzonderlijk echter was één bepaalde idee die onze grammatica uittilde boven het peil van menige, latere 17e- eeuwse en 18e- eeuwse grammatica, namelijk: het principe dat alle regels en voorschriften hun oorsprong vinden in de werkelijkheid, in de praktijk. Voorschriften op taalkundig gebied mogen niet berusten op constructies van geleerden, maar ze moeten worden opgesteld aan de hand van de regelmatigheden die in de taal zelf worden ontdekt. Dat was, volgens Muller, een principe dat overeenkomst vertoonde met de gulden 'grondslag' van de grote achttiende-eeuwse taalkundige Lambert ten Kate, namelijk: 'De Tael-wetten, even als de Land-wetten, nu van agteren te vinden en niet te maken'²¹.

De meeste aandacht - sinds 'Muller' - heeft ons geschrift gekregen van H. Klif-

man. Als de belangrijkste punten die in de inleiding op onze grammatica aan de orde worden gesteld, zag Klifman:

1. aan het Nederlands ligt een objectief grammaticaal systeem ten grondslag
2. er is dringend behoefte aan een Nederlands trivium (dwz.: aan een in het Nederlands gestelde spraakkunst, aan een handboek voor redeneerkunde en aan een welsprekendheidsleer)
3. de Nederlandse intellectuelen hebben onvoldoende oog voor de behoefte aan geestelijke ontwikkeling bij de 'gewone man'²².

In zijn voortreffelijke artikel wist Klifman het uitgangspunt van de Duitse geleerde K.O. Apel te nuanceren. Apels uitgangspunt was namelijk dat de ontdekking van de moedertaal in de Westeuropese landen ten tijde van de Renaissance zich kenmerkte door een fundamentele afhankelijkheid van de Latijns-humanistische taalopvatting. De eerste spraakkunsten die bestemd zijn voor de volkstalen, zijn produkten van humanistische geleerden die steun zoeken bij de bestaande Latijnse grammatica's om hun spraakkunst voor de volkstal tot stand te brengen. Het is echter onjuist om hierbij te spreken van slaafse navolging: taalkundige onderzoekers verzamelden steeds meer materiaal waaruit het unieke karakter van bv. het Nederlands kon worden afgeleid²³. De besten onder hen, zoals de auteur van onze grammatica, hadden van meet af aan oog voor de onbevangen studie van het Nederlands en dat niet louter voor hun eigen plezier, maar om een maatschappelijk doel te dienen. Zij wilden 'de gewone man' tegemoet komen in zijn drang naar de *soeticheyt* van de wetenschap.

Hoe onze auteur zich dat allemaal voorstelde, blijkt uit zijn geschrift, waarvan we de inhoud hier wat uitvoeriger weergeven.

4. Inhoud

Onze auteur stelt aan het begin van zijn uitvoerige inleiding dat de menselijke rede zich kenmerkt door haar onderscheidingsvermogen. Met dit kritisch vermogen is de mens in staat om kwaliteit te onderscheiden van middelmatigheid. Maar indien het iemand aan kundig oordeel ontbreekt, is onderricht nodig. Eigen aan het onderricht zijn regels en voorschriften die berusten op ervaring. Die regels moet men evenwel hanteren, niet omdat een ander dat wil of omdat het zo hoort, maar omdat men aan de hand daarvan zich het beste ontwikkelt. Tegen sommige simpele geesten die menen dat de regels van de spraakkunst en de grondregels voor andere vakken uitsluitend hersenspinsels van wetenschapsmensen zijn, was het voorgaande gericht. Mogen zij leren dat die regels geen verzinsels zijn, maar dat zij reeds in de zaak zelf aanwezig zijn. Vandaar dat die regels in beginsel door iedereen in de dagelijkse praktijk kunnen worden ontdekt. Het zelf ontdekken van die regels is echter een moeizame en tijdrovende aangelegenheid. Het is daarom handiger regels te volgen. Geen mens beschikt daarenboven over volmaakte, natuurlijke vermogens. Allicht kan hij die vermogens ontwikkelen door het ontvangen van onderricht, door oefening en aandachtige concentratie. Zo moeten bv. het spreken, het schrijven en het redeneren worden geléerd. Iedereen weet bij ondervinding dat hij slechts door goed oefenen zich daarin steeds meer kan bekwamen. Verschillende voorbeelden geeft onze auteur hiervan, die alle de strekking hebben dat iemands taalvaardigheid toeneemt naarmate hij meer onderricht heeft genoten en naarmate hij meer er-

varing heeft met het taalgebruik van allerlei soorten kringen. Deze voorbeelden monden uit in de vaststelling dat de mens volstrekt niet zonder taalonderricht kan. Het correct spreken is immers niet aangeboren. Het duurt lang eer kinderen dat kunnen, maar ook volwassenen die zich in een vreemde taal willen uitdrukken, spreken niet foutloos tenzij ze dat na verloop van tijd hebben geleerd. Hierna geeft de auteur allerlei voorbeelden van het kromme Nederlands van buitenlanders en van de problemen die Nederlanders met vreemde talen hebben. Voorts staat hij stil bij het schriftelijk taalgebruik. Ook de schrijftaal geeft veel problemen, meent de auteur, tenzij men hierin onderricht heeft gekregen en dan nog schrijft men vaak niet foutloos. Tot nu toe heb ik niet kunnen vaststellen, vervolgt hij, dat zij die Nederlands schrijven zich aan vaste regels houden of dat er iemand dergelijke regels voor het Nederlands heeft voorgesteld. Wel lijken sommigen er een of ander persoonlijk systeem op na te houden. Deze ongelukkige situatie heeft tot gevolg dat onze beste geesten zich liever vreemde talen eigen maken en niet in hun eigen taal schrijven. Veel Nederlanders die een vreemde taal machtig zijn, lezen geen Nederlands omdat in onze taal hoegenaamd niets wetenswaardigs is geschreven (met uitzondering van enkele historische werken en dergelijke) en ook omdat het voor hen makkelijker is Griekse of Latijnse werken direct te raadplegen. Met behulp van grammatica's hebben deze Nederlandse lezers immers de vreemde talen goed geleerd. Omdat er geen werken in het Nederlands zijn geschreven op het gebied van de grammatica; de logica en de retorica, kan de Nederlandse lezer noch met vertalingen in het Nederlands, noch met oorspronkelijk Nederlandse werken goed overweg. Om die reden ook hebben we geen goede vertalers. Vandaar dat onze Nederlandse bijbelvertalingen zich niet kunnen meten met de Duitse, Franse en Engelse vertalingen.

Aangezien tot nu toe geen enkele wetenschapsman een trivium in het Nederlands heeft geschreven, heb ik zelf nagegaan hoe dit zou kunnen worden aangepakt. Ik hoop dat mijn opzet algemene bekendheid krijgt, niet omdat hij volmaakt is en verder zoeken overbodig zou zijn, maar opdat iedereen de gelegenheid zou hebben met kritiek te komen. Nu het begin er is, zullen wellicht anderen de uitdaging aannemen om op dit terrein hun sporen te verdienen tot nut van de Nederlandse gemeenschap.

Mijn werk is niet voor de geleerden bestemd - die beschikken immers al over de nodige kennis - maar voor de 'gewone man', die geen vreemde talen kent. Moge hij daardoor smaak krijgen in een lekkernij die tot nu toe slechts voor wetenschapsmensen was weggelegd! Indien onze geleerden al hetgeen ze tot nu toe in een vreemde taal hebben geschreven in het Nederlands hadden geschreven, dan hadden ze onze taal met zoveel geschriften verrijkt dat we het op veel gebieden van de wetenschap zonder Grieks of Latijn zouden kunnen stellen. Onze taal heeft trouwens evenveel mogelijkheden als andere talen, indien men haar slechts goed bestudeert en indien men de ongebruikte schatten die erin verborgen zitten maar aan het licht brengt. Als we dit evenwel nog lang uitstellen, zal onze taal worden verstikt door een mengsel van vreemde talen die steeds meer wortel schieten in onze taal, zodat het oorspronkelijke Nederlands onherkenbaar wordt. Uiteindelijk zal dit tot gevolg hebben dat de herinnering aan onze voorouders samen met onze taal wordt begraven.

Tot zover de inleiding van onze auteur. Het laatste gedeelte, de eigenlijke grammatica, is als volgt samen te vatten.

De spraakkunst leert de juiste uitspraak van de woorden, hun schrijfwijze en hun betekenis. Zij bestaat uit vier onderdelen: woordafleiding, spelling, klankleer en zinsbouw. Het doel van de grammatica is: het taalmateriaal opsporen, schaven en groeperen tot zinsdelen en zinnen die mondeling en schriftelijk kunnen worden gehanteerd.

Elk woord is hetzij nominaal, hetzij adnominaal, hetzij pronominaal, hetzij verbaal, hetzij adverbiaal, hetzij participiaal, hetzij conjunctieel, hetzij prepositioneel, hetzij interjectioneel. Bij elk van deze onderdelen geeft de auteur vervolgens een definitie en een aantal voorbeelden. Na het onderdeel conjunctieel te hebben behandeld, is onze auteur niet meer aan het vervolg toegekomen. De definities en voorbeelden van voorzetsels en tussenwerpsels ontbreken dus.

5. Enkele kanttekeningen

In de zestiende eeuw had het Nederlands in vergelijking met het Latijn nauwelijks enig prestige. Het Latijn was in de Middeleeuwen de taal van het onderwijs en van de Kerk. Op de lagere school (de zg. Duytsche school) leerde men lezen en schrijven in het Nederlands, maar taalonderwijs, onderwijs in de Nederlandse taal- en letterkunde, bestond niet. Men leerde Nederlands voornamelijk door het te praten en dan nog in de vorm van een der vele Nederlandse dialecten. In tegenstelling daarmee vormde het onderwijs in het Latijn op de zg. Latijnse school het enige, serieuze taalonderwijs. Allerlei grammatici hadden in de loop van de eeuwen het Latijn geordend en vastgelegd, terwijl dat voor het Nederlands niet het geval was. Er bestond ook nog geen algemeen Nederlands. Nederlands was in feite een verzamelnaam voor in de Nederlanden gesproken Nederlandse dialecten. Toch was de taal van de overheid in onze steden van oudsher Nederlands: wetten, reglementen, handelscontracten, verkoop van onroerende goederen enz.; dat alles werd in een van de Nederlandse dialecten door overheidsinstanties op schrift gesteld. Het is vooral in de kringen van literatoren dat de belangstelling ontstaat voor een gebruik van het Nederlands op gebieden die tot dan toe aan het Latijn waren voorbehouden.

Zoals bekend, ontstaat de Nederlandse Renaissanceliteratuur in de jaren zestig van de zestiende eeuw. *Imitatio* of wedijver met bewonderde voorbeelden uit de Klassieke Oudheid werd in alle Westeuropese literaturen tot een stelsel verheven. De Klassieke Oudheid geldt voor onze nieuwe auteurs in de zestiende eeuw als bron en kwaliteitsnorm. We mogen er van uitgaan dat ook de auteur van onze eerste Nederlandse spraakkunst volgens het *imitatio*-principe heeft gewerkt. Deze auteur betoont zich een voorstander van het gebruik van het Nederlands in wetenschappelijke geschriften en dit ten voordele van de Nederlander die geen kennis heeft van vreemde talen. Een dergelijk pleidooi voor het Frans uit die tijd is algemeen bekend: in 1549 publiceerde de Renaissancedichter Joachim du Bellay zijn *La deffence et illustration de la langue françoise*. Minder algemeen bekend is dat dit pleidooi grotendeels was ontleend aan een Italiaans werk, namelijk aan Sperone Speroni's *Dialogo delle Lingue*²⁴. Iets dergelijks is wellicht ook bij onze auteur het geval: naar de bronnen die hij in zijn pleidooi heeft gehanteerd, dient althans te worden gezocht. Maakte hij gebruik van een Latijnse of Italiaanse bron of wellicht van een Franse bron? Zelf heb ik ernaar gezocht, maar helaas zonder resultaat tot nu toe. Maar ik vestig hier de aandacht op een interessante passage bij onze auteur die, nadat hij een en ander heeft opgemerkt

over de uitspraak en spelling van het Engels, zich afvraagt: wie kan het Engels correct uitspreken zonder dit eerst te hebben geleerd *'t sy met lankheet van tyde, oft cortelyk uut haerlieder beschrevene woordenreghel?*²⁵. dwz.: of na lange tijd of in korte tijd met behulp van de Engelse spraakkunst? Het probleem is dat we geen Engelse spraakkunst kennen uit die periode: de oudstbekende Engelse grammatica van William Bullokar dateert uit 1586, terwijl bekend is dat ook de Duitser Laurentius Albertus reeds in 1573 verwees naar het bestaan van een Engelse grammatica²⁶. Dit betekent dat we een Engelse bron voor onze oudste Nederlandse grammatica evenmin mogen uitsluiten!

Een opvallend verschijnsel is dat het onze auteur helemaal ontbreekt aan belangstelling voor een algemeen Nederlands, voor de standaardtaal. In Italië bv. was de situatie heel anders. Daar wilden Lombardijnen, Venetianen en Romeinen, kortom: de niet-Florentijnen, geen bevoorrechte plaats inruimen voor het Toskaans, maar ze stonden een mengtaal voor zoals Dante die in zijn *De vulgari eloquio* had voorgesteld²⁷. In Frankrijk speelde die kwestie niet: als Frans gold de taal van Parijs en omgeving. Het lijkt erop dat deze kwestie in de Nederlanden aan het begin van de Tachtigjarige oorlog evenmin een rol speelde: als we op het Nederlands van onze auteur mogen afgaan, dan geldt als goed Nederlands de schrijftaal van Antwerpen en omgeving, terwijl er tevens genoeg ruimte is voor eigenaardigheden, afkomstig uit andere Nederlandse dialecten. Als dialectische eigenaardigheden van onze auteur kunnen worden gesignaleerd: geschickder (fol. 2 recto, r.20), merkden (id., r.23) in plaats van: geschickter, merkten. Dit zijn vormen die, volgens Muller, uit het Limburgs afkomstig zijn²⁸. Een dergelijke conclusie geldt ook het gebruik van de *ch* tussen s en l, zoals in: schlecht (fol.1 recto, r.9, 10 en nog drie plaatsen) en in: vuersch[laen] (fol.4 recto, r.2), wat door onze auteur zelf is gecorrigeerd tot: vuerslaen. Deze eigenaardigheden wijzen erop dat onze auteur zijn Oostelijke herkomst niet kon of niet wilde verbergen. Een ander opvallend verschijnsel is dat onze auteur zo goed met het Engels bekend is. Weliswaar maakt hij enige opmerkingen over de uitspraak van het Italiaans en Duits en over het Nederlands zoals Frans en Spanjaarden dit plegen uit te spreken, maar zijn observaties met betrekking tot het Engels zijn in de meerderheid. Daarbij komt nog dat bepaalde spellingseigenaardigheden van onze auteur naar het Engels verwijzen. Hij heeft bv. een voorkeur voor de dubbele l aan het eind van eenlettergrepige woorden zoals in: all (fol.1 recto, r.9 en op nog tien andere plaatsen); brill (fol.1 verso, r.6) will (fol.1 verso, r.23; fol.7 recto, r.10); well (fol. 5 recto, r.7); sall (fol.6 recto, r.7, r.10; fol.7 recto, r.33). De dubbele s aan het eind van kruyss lijkt mij eveneens uit het Engels afkomstig, zoals ook zijn ow-spelling in plaats van het gewone ou(w) in: vrowelyk (fol.3 verso, r.3); vrowe (fol.3 verso, r.7); getrowlyken (fol.4 verso, 29/30); howdt (fol.5 verso, r.6) en howt (fol.7 verso, r.12). Dit wijst op het taalgebruik van een Nederlander in een Engelstalige omgeving.

Een van de stellingen van onze auteur is dat iedereen tekort schiet in zijn mondelinge en schriftelijke taalgebruik, tenzij hij onderwijs heeft genoten. Maar wie spreken en schrijven volgens hem nu het beste? Stadsmensen beheersen hun taal beter dan buitenlui, leren we. Dit komt omdat stadsmensen met allerlei kringen te maken hebben: zowel met ontwikkelde mensen als met mensen die dat niet zijn. Op die manier krijgen stadsmensen veel meer training dan de plattelanders. Maar ook niet alle stadsmensen zijn even goed ter taal. Taalvaardiger dan de ambachtslieden zijn de ontwikkelden en de leden van de hogere stand, want zij

moeten vaak moeilijke kwesties behandelen waarbij zorgvuldig taalgebruik zwaar telt. Vooral *de gheleerden* (onder wie wij waarschijnlijk hen die Latijn hebben geleerd, moeten verstaan) trainen zich niet alleen in het spreken, maar ook in het schrijven. Niet alleen *de gheleerden*, maar ook de zakenman uit de stad (*de steetsche coopman*) spreekt beter dan de ambachtsman of de kleine winkelier. Dit is immers voor zijn broodwinning een eerste vereiste. De *gheleerden* schrijven nauwkeuriger dan de zakenlieden, die zich door hun slordigheid soms allerlei geschillen op de hals halen, zeer tot hun eigen ongerief. Daar staat weer tegenover dat de zakenman vaak sneller schrift dan zij die van het schrijven hun beroep maken. Deze stelling mondt dan uit in de vaststelling dat beregeling van de taal en onderricht in de mondelinge en schriftelijke taalbeheersing noodzakelijk zijn. Maar intussen is de lezer van het pleidooi niet vergeten dat *de gheleerde* en *de coopman*, wat hun taalvaardigheid betreft, alle overige opgesomde categorieën overtreffen. Het valt licht te begrijpen dat de combinatie van beide categorieën, wat neerkomt op de *mercator sapiens* of *de gheleerde coopman* moet leiden tot het nec plus ultra, wat taalvaardigheid in het Nederlands betreft! Het is onder de *mercatores sapientes* dat ik de auteur van de oudste Nederlandse grammatica heb gezocht en tenslotte ook heb gevonden. Een auteur met een Limburgse of Duitse achtergrond, die in een Engelse omgeving verkeerde. Een auteur die bv. in het kosmopolitische Antwerpen omging met Italianen, Duitsers, Fransen en Spanjaarden²⁹. Toen de Zeeuwse herkomst van het handschrift bij deze gegevens werd gevoegd, begonnen de omtrekken van onze auteur hun schimmige vorm te verliezen. De combinatie van al die gegevens voerde tenslotte naar Johan Radermacher, een geleerde koopman of ontwikkelde zakenman uit de Antwerpse kring van Abraham Ortelius.

6. De auteur en zijn publiek

Johan Radermacher (1538-1617) werd geboren te Aken uit een patriciërsgezin. Een modern Duits genealogisch werk noemt hem ten onrechte 'Kupfermeister' van beroep³⁰. Hij was de tweede zoon van mr. Wilhelm Radermacher en van Maria Houppers. Zijn vader verloor hij op zijn zestiende jaar. Hij vertrok naar Antwerpen en trad er in 1554 in dienst bij de rijke koopman Gillis Hooftman, een streekgenoot, afkomstig uit Eupen³¹. Is Hooftman soms een vriend of zakenrelatie van Radermachers vader geweest? De jonge Radermacher raakte goed thuis in het zakenleven. In 1566 of 1567 verkocht hij 200 Hebreeuwse bijbels aan de Joodse gemeenschap in Marokko met een aanzienlijke winst voor hemzelf en voor de drukker van de bijbels: Christoffel Plantijn. In een brief van 2 augustus 1567 aan Hendrik Niclaes, leider van de bekende secte van het Huis der Liefde, schreef de grote Antwerpse drukker dat ten gevolge van Radermachers succes Gillis Hooftman hem had verzocht om 400 à 500 Hebreeuwse bijbels aan zijn firma te leveren³². In 1567 vestigde Radermacher zich te Londen als officieel vertegenwoordiger van de Antwerpse firma-Hooftman. In Londen werd hij lid van de Italiaanse Gemeente, een calvinistische groepering waarvan meer Nederlanders lid waren in 1568, onder wie: de historicus Emanuel van Meteren, de oom van Constantijn Huygens: Jacob Hoefnagel en de kaarsenmaker Hendrick Beeckman, die de grootvader zou worden van de geniale zeventiende eeuwse natuurkundige Isaac Beeckman³³. Op de ledenlijst uit 1568 van de Italiaanse Gemeente wordt een korte verklaring over Radermacher afgegeven door

de Italiaanse predikant Girolamo Ferlito, namelijk: dat Radermacher in dienst is van Gillis Hooftman en dat hij om die reden aanspraak maakt op vrijstelling van belastingen³⁴. Drie jaar later trouwde Radermacher met Johanna Racket, een nicht van Gillis Hooftman, en hij kreeg bij haar twaalf kinderen. In 1580 vestigde hij zich opnieuw te Antwerpen, om in 1586 in Aken te gaan wonen. Om geloofsredenen zag hij zich in 1599 gedwongen zijn vaderstad te verlaten en hij vestigde zich als wijnkoper te Middelburg, waar hij in 1617 overleed³⁵. Van Radermacher, die ook bekend is onder zijn humanistennaam Johannes Rotarius, is wel eens gemeend dat hij dezelfde was als degene die in 1608 *De ministro eucharistiae* heeft gepubliceerd, mogelijk te Genève. Dit is evenwel zeer onwaarschijnlijk³⁶. Niet gedrukt is het werk dat hier wordt uitgegeven, namelijk: Radermachers grammatica. Het is een onvoltooid werk. Het is mogelijk dat dit geschrift heeft gecirculeerd onder de Nederlandse intellectuelen te Londen, maar het merendeel van de 4000 Nederlanders die we in 1568 te Londen aantreffen en die om het geloof waren uitgeweken, zullen wel niet van het bestaan ervan hebben afgeweten. We kunnen slechts gissen naar de redenen van het onvoltooid blijven. Misschien kreeg Radermacher het wel te druk bij de behartiging van de belangen van de firma-Hooftman? We weten ook niet precies voor welk soort publiek Radermacher zijn grammatica had bestemd. Had hij zijn calvinistische landgenoten op het oog, van wie velen zullen hebben geworsteld met het Engels, terwijl zij en hun gezin toch ook niet hun Nederlands wilden verliezen. Zou zo'n grammatica bedoeld zijn geweest als een welkome steun voor hen? Ik denk evenwel dat Radermacher een ander soort publiek in gedachten had. Radermacher zelf was de calvinistische zaak ten zeerste toegedaan; daarover kan geen twijfel bestaan. Het wekt dan ook op het eerste gezicht enige bevreemding in zijn inleiding te lezen dat hij de godsdienstige twisten in de Nederlanden betreurt. Volgens hem leiden de slechte Nederlandse bijbelvertalingen regelrecht *tot so deerlyke schueringen van religiën, sonderlyken in onse landen meer dan in alle anderen*. Uit de onmiddellijke context van de bewuste passage blijkt echter dat Radermacher zich hier richt tot de geleerden, tot de humanisten in de Nederlanden die, wat hun godsdienstige overtuiging betreft, eerder tot verzoening in Erasmiaanse zin dan tot scherpslijperij geneigd waren.

Het kan ook enige bevreemding wekken dat Radermacher na 1568 nooit is genoemd - laat staan: geroemd - vanwege zijn grammatica. Kennelijk heeft hij er niet mee te koop gelopen. Een andere rechtmatige vraag is: beschikte deze man wel over de taalkundige belangstelling die we hem hier toeschrijven? Op grond van een veilingcatalogus uit 1634 is het gelukkig mogelijk iets te leren over Radermachers belangstelling in het algemeen en over zijn taalkundige belangstelling in het bijzonder³⁷. Op 7 augustus 1634 en volgende dagen werden namelijk in het huis van zijn zoon Steven (geb. in 1575) te Middelburg de boeken van Johan Radermacher geveild. Naast de werken in het Latijn, Italiaans, Spaans, Frans, Engels en Duits vindt men in deze catalogus ook ruim 150 titels van Nederlandstalige boeken opgesomd. Vooral de werken die dateren uit 1568 en ervóór, mogen ons hier interesseren. Zo blijkt uit deze verzameling Radermachers belangstelling voor Nederlandse bijbelvertalingen. Genoemd wordt de zg. *'Bijbel van 1360'* als: *Eenighe Boecken uyt den Bybel metter handt op Parquement gheschreven 1360*. Deze bijbel stamde uit het bezit van de grootouders van onze auteur, namelijk: Gerlach Radermacher (geboren in 1460) en Mechtel vander Haegen, die op de markt te Aken woonden in het huis 'den Wildeman'³⁸.

Van het *Nieuwe Testament* worden genoemd een exemplaar van de verbeterde uitgave van Jan Utenhoves vertaling uit het Grieks door Joannes Dyrkinus, die gedrukt werd te Emden in 1559 en een andere vertaling - de katholieke vertaling - van de Leuvense augustijnernonnik uit St.-Maartensdal Nicolaus van Winghe, gedrukt bij Plantijn in 1566. Opvallend aanwezig zijn de vele psalmvertalingen, waarvan de beroemde vertaling van Jan Utenhove met maar liefst zeven exemplaren (1 uit 1558, 2 uit 1561 en 2 uit 1566; de overige 2 zijn niet gedateerd in de catalogus) het best vertegenwoordigd is. Van deze vertaling is bekend, niet alleen dat zij onze interessantste psalmvertaling was, maar ook dat zij berustte op een wetenschappelijk taalkundige grondslag, zoals ook het geval was met Utenhoves vertalingen van gebeden, die te Londen in de Nederlandse Gemeente werden gehanteerd. Juist vanwege Utenhoves bijzondere taalkundige opvattingen echter, zo merkte in onze tijd een Londense predikant op, heeft de steile predikant P. Datheen niet gerust tot Utenhoves vertalingen ook te Londen door zijn eigen 'slordige verzameling deprimerende gebeden en [door] een psalmberijming, waarmee al vaak genoeg de draak is gestoken' waren vervangen³⁹. Ons zal het wellicht interesseren dat Radermacher nog meer redenen had om zich met Utenhoves werk verbonden te voelen en om zoveel exemplaren van zijn werk zorgvuldig te bewaren. Het is bekend dat Radermacher reeds in 1561 diaken was van de Nederlandse Gemeente te Londen; na in 1568 vermoedelijk kortstondig lid te zijn geweest van de Italiaanse Gemeente, werd hij in 1569 ouderling in de Nederlandse gemeente. Hij betoonde zich ook later steeds een actief deelnemer aan het wel en wee van die Londense Gemeente. Het moet hem daarom bijzonder hebben aangesproken dat de Gentse edelman Jan Utenhove (1520-1565) die te Gent een leerling van Joris Cassander - de Erasmiaan bij uitstek! - was geweest en die daarna aan de Leuvense universiteit verder was gevormd, een van de oprichters van de Nederlandse Gemeente te Londen was. Bovendien zal Radermacher als Akenaar ook wel op de hoogte zijn geweest van het feit dat Utenhove tot de dertig families behoorde die in 1544 voor de geloofsvervolgung naar Aken vluchtten en daar een Waalse Gemeente stichtten⁴⁰.

Naast deze psalmvertalingen vinden we in de catalogus ook nog drie exemplaren van de *26 Psalmen te Londen ghebruyckt* vermeld. Deze vertaling is - het wordt eentonig, lezer - eveneens van de hand van Jan Utenhove. Zij werd te Emden gepubliceerd in 1558. Verder wordt telkens één exemplaar vermeld van de volgende psalmvertalingen: het *Psalter* (Delft, 1498), '*Psalter David*, door Mr. Jan Campensis, Leyden 1535'⁴¹, *Zouter* (Antwerpen, 1540) en natuurlijk de '*Psalmen P. Datheni*' (Heidelberg, 1566).

Uit de veilingcatalogus blijkt ook Radermachers historische belangstelling. Men vindt erin bv. de titels van de volgende kronieken: '*Cronijke van Brabant, etc. tot 1530. t'Antwerpen*', Jan Reygersberchs *Cronijke van Zeelandt* (Antwerpen, 1551), de *Gheschiedenissen in Neerlant tot Anno 1566*, maar ook uit de periode van na 1568 vindt men de nodige titels op historisch gebied. Enige belangstelling voor Nederlandse literatuur kan Radermacher evenmin worden ontzegd. In zijn bezit waren de Gentse *Spelen van Sinne* uit 1539 en twee ongedateerde exemplaren van Matthijs Casteleins *Const van Retorijcken*. Hoewel ik slechts de afdeling Nederlandstalige boeken uit deze veilingcatalogus heb kunnen raadplegen, kon ik toch vaststellen dat er voor boekhistorici nog heel wat meer interessante titels in te vinden zijn. Deze catalogus is zeker een nadere studie waard!

Is er dan niets in deze catalogus dat wijst op een meer specifiek taalkundige belangstelling?

Jawel, maar niet veel. Op fol.K1 verso vindt men onder n° 53 een ongedateerd exemplaar van Jan vanden Werves *Schat der Duytscher tale*, een boek dat bestemd was voor alle de ghene: die de Latijnsche sprake ende meer andere niet en connen ende bysondere die het Recht hanteeren. Volgens Van den Branden, aan wie ik dit citaat heb ontleend, gaf dit werk 'op een kleine tweehonderd bladzijden de Nederlandse term of verklaring voor een menigte toen gebruikte bastaardwoorden'⁴². Zoals de Antwerpse patriciër Vanden Werve was ook Radermacher begaan met het lot van hen 'die de Latijnsche sprake ende meer andere niet en connen'. Dit blijkt afdoende uit de inleiding op zijn grammatica. Het zal menigeen niet meer verbazen dat we in deze veilingcatalogus onder n° 48 een ongedateerd werk vinden, getiteld: *Vande Nederduytsche Letterconst.* Wie zich het begin van mijn artikel herinnert, zal evenmin als de gemiddelde neerlandicus, veel moeite hebben met de identificatie van dit geschrift. Het betreft hier ongetwijfeld H.L. Spiegels *Twe-spraack vande Nederduytsche Letterkunst*.

7. De identificatie

Uitgaande van het door mij in 1982 geschetste profiel, ben ik gaan speuren naar een mogelijke auteur. Ik zal de lezer niet vermoeien met de namen van hen, van wie autografen zijn vergeleken met het handschrift van onze grammatica. Vanwege de reeds aangehaalde Oostelijke en Engelse aanknopingspunten in de tekst en vanwege de Zeeuwse herkomst van het handschrift kwam ook Johan Radermacher in aanmerking. De uiteindelijke identificatie berust op drie ingangen:

1. de autograaf van een Nederlandstalig referein in Radermachers zg. *Album amicorum* (nr.61) dat berust in de Centrale Bibliotheek van de Gentse Rijksuniversiteit (sign.: HS 2465). De microfilm van dit *Album* mocht ik lenen van prof.dr. J.A. van Dorsten. De gotische letter in deze autograaf uit 1607 kwam vooral goed overeen met die van de titel en van de datering van ons handschrift; hij verschilde ook niet wezenlijk van de gotische letter die we verder in het handschrift aantreffen. Ook Bodel Nijenhuis meende reeds dat deze titel en datering van weliswaar dezelfde hand afkomstig waren als de rest van het handschrift, maar dat zij 'iets of veel later er boven geschreven [waren] door den steller'⁴³.
2. Radermachers bijdrage uit 1578 aan het *Album amicorum* van Abraham Ortelius en de autograaf van Johan Radermacher uit 1612 in het *Album amicorum* van zijn zoon Samuel. In beide geschriften, die in het Latijn zijn gesteld, wordt de Italiaanse letter (littera cursiva humanistica) gehanteerd die we ook tegenkomen in ons handschrift⁴⁴.
3. de Nederlandse brief uit 1582 door Radermacher vanuit Antwerpen verstuurd aan de Dutch Church (Austin Friars) te Londen, die in de vorige eeuw werd gepubliceerd⁴⁵. In deze brief treffen we spellingseigenaardigheden aan die we kennen van ons handschrift. Ter illustratie volgt hierbij een kort en onvolledig overzicht van overeenkomsten.

Hessels, II; n° 199**Autograaf grammatica**

\$1, r.3	dinhowdt	f.5r., r.6	howdt
\$2, r.16	daw	f.5v., r.19	awdts
\$3, r.1	getrowen	f.3v., r.3	vrowelyk
r.6	hondert vovt	f.7v., r.12	howt
\$4, r.2	aermen	f.5v., r.32	aerm
\$7, r.2	Rowe	f.3v., r.7	vrowe
r.4	betrowen	f.4v., r.29/30	getrowlyken
\$2, r.8	grootelix	f.1r., r.16	neerstelixte
\$5, r.7	borgerie	f.2r., r.28	borgers
\$7, r.5	erstaden (germ.)	f.5v., r.13	enstaen (germ.)

8. Herkomst van het handschrift

J.T. Bodel Nijenhuis trof in juli 1849 het handschrift van onze grammatica aan in het Archief van de familie Verheye van Citters, dat berustte in het kasteel Popkensburg te St.-Laurens op Walcheren. De toenmalige eigenaar, Jhr.mr.Laurens de Witte van Citters (1781-1862) was wethouder in Den Haag en voorzitter van de Hoge Raad van Adel. Hij toonde - als we F. Nagtglas mogen geloven - nauwelijks interesse voor de rijke verzameling handschriften en kaarten die hem door zijn vader en grootvader was nagelaten. Hij verbleef nooit op Popkensburg. De rechtgeaarde bibliothecaris van het Zeeuwsch Genootschap Nagtglas kan dan ook zijn naam niet in de mond nemen zonder dat hem de gal overloopt. In 1862 schreef hij: 'Op dit huis [d.w.z.: Popkensburg] woonde in het begin dezer eeuw de geleerde oudheidkenner mr. Jacob Verheye van Citters, en men zegt dat op de zolders van het ledig staande gebouw nog vele belangrijke aantekeningen over Zeeland worden bewaard, die, zoo het waar is, jammer genoeg, door de buiten de provincie woonende eigenaars ontoegankelijk worden gehouden'⁴⁶. Nagtglas was kennelijk minder fortuinlijk geweest dan Bodel Nijenhuis bij zijn pogingen om de rijke schat op Popkensburg te raadplegen. In 1879 beschreef hij de situatie onder Laurens de Witte van Citters als volgt: 'Het oude kasteel bleef meestal ledig staan en de merkwaardige verzameling, geborgen in een eenvoudige open kast, verhuisde naar een afgelegen zolder. Zij geraakte dan ook in het vergeetboek en alleen het gerucht fluisterde nog van belangrijke prenten en papieren, in het oude kasteel bewaard'⁴⁷. Op de enige zoon van Laurens de Witte van Citters, jhr.mr. Jacob (1817-1876), geboren uit het huwelijk met Wilhelmina, dochter van Gijsbert Karel van Hogendorp, had Nagtglas vermoedelijk al zijn hoop gesteld, want hij noemt hem: 'de bekende en bekwame jhr.mr. J. de Witte van Citters te 's-Gravenhage, aan wien de bezittingen te St.Laurens [in 1862] waren toebedeeld' of 'de geleerde jhr.mr. [enz.]', maar het heeft niet meer mogen baten. De onfortuinlijke erfgenaam zag zich gedwongen om het middeleeuwse kasteel Popkensburg op 30 juli 1863 voor afbraak te verkopen 'en de schoone plantages en bosschen tot meer rentegevend bouwland[te] maken'⁴⁸.

Laurens de Witte van Citters, die eigenaar was ten tijde van Bodel Nijenhuis' bezoek aan Popkensburg, was de zoon van mr.Jacob Verheye van Citters (1753-1823). Deze laatste was in leven burgemeester van St.-Laurens en woonde op zijn kasteel Popkensburg. Hij was een geleerd en scherpzinnig man, die zich ge-

heel wijdde aan de geschiedenis en oudheidkunde van Zeeland en aan de uitbreiding van de atlas die onder de naam *Zelandia illustrata* beroemd zou worden⁴⁹. Deze edelman was ook niet zonder historisch-taalkundige belangstelling, wat blijkt uit zijn brief aan de Leidse hoogleraar Adriaan Kluit van 21 oktober 1800 naar aanleiding van diens *Aanmerkingen op het Request der Roomsgezinden* etc. betreffende hun oude rechten op kerkelijke goederen. In die brief stelt Verheye van Citters dat 'Taalkunde in deze materie extra oleas' is [niet ter zake doet] en hij geeft ook nog een etymologische verklaring van de naam *Beveland*⁶⁰. Gezien de taalkundige belangstelling van de man lijkt het me niet onwaarschijnlijk dat hij onze grammatica heeft bezeten. Misschien heeft hij dit handschrift nog bestudeerd en is de neerslag van zijn studie nog ergens in de familiepapieren te vinden? Zijn vader, mr. Jacob van Citters Casparszoon (1702-1792) wordt beschouwd als de grondlegger van de *Zelandia illustrata* en het is in zijn voetspoor dat mr. Jacob Verheye van Citters 'reeds als knaap begon te verzamelen en de collectie portretten begon te vermeerderen met kaarten en tekeningen'⁵¹. Toch blijft het onduidelijk wanneer het handschrift van onze grammatica in het bezit van de Van Citters is gekomen. Wellicht was dit uit een erfenis en niet door aankoop? Het enige verband dat ik tussen de Radermachers en de Van Citters heb gevonden, is dat de kleinzoon van onze auteur en tevens diens naamgenoot, Johan Radermacher (1633-1704) getrouwd is geweest met Maria van der Stringe, dochter van de ontvanger-generaal van Zeeland, Johan van der Stringe en van Anna van Citters⁵². Andere mogelijke verbanden verliezen zich voorlopig in de nevelen van de tijd.

Het is daarentegen eenvoudiger om de lotgevallen van ons handschrift sinds de veiling op Popkensburg in 1863 na te trekken. Op fol. 1 recto van ons handschrift staat de naam van M.F. Lantsheer. Toen de collectie werd geveild, had het Zeeuwsch Genootschap het recht van voorkoop op de atlas van Zeeland. In juli 1863 kwamen de twaalf portefeuilles in het bezit van het Genootschap voor f 1200,-. De kaartencollectie was toen nog niet geïventariseerd en de Verheye van Citters hadden niets nagelaten dat op een catalogus leek. Degene die de inventarisatie op zich nam, was M.F. Lantsheer, die zich als bestuurder van het Zeeuwsch Genootschap vermoedelijk zeer betrokken voelde bij de veiling. Maar niet alleen de atlas van Zeeland werd geveild; Nagtglas heeft het over 'wagenvrachten van papieren en geschriften, uit het oude slot te voorschijn gehaald (in 1863), en *die meest verkocht zijn*, [...]'⁵³. Mijn vermoeden is dat Lantsheer in 1863 een aantal stukken zelf heeft gekocht, waaronder het handschrift van onze grammatica.

De rechtsgeleerde en letterkundige M.F. Lantsheer (1819-1877) vestigde zich na 1843 als advocaat te Middelburg. In 1856 werd hij bestuurslid van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Toen zijn moeder na het overlijden van haar tweede echtgenoot jhr. mr. J.G. Schorer in 1860 opnieuw weduwe was geworden, bleef hij bij haar wonen. Pas in 1871 zou hij op 52-jarige leeftijd trouwen met Anthonia Jacoba Maria, baronesse van Lynden, oudste dochter van de toenmalige commissaris des Konings in Zeeland⁵⁴. Wanneer het handschrift op de achttiende-eeuwse buitenplaats van de familie Van Lynden, het Slot ter Hooge, is terechtgekomen, is onbekend.

De huidige verblijfplaats van het handschrift is de Leidse universiteitsbibliotheek, waar het berust onder signatuur: Ltk.2148. Op 24 mei 1984 werd het namelijk officieel in bruikleen gegeven aan de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

9. UB L, Ltk.15, blz.7.
10. Alg. Rijksarchief, Brussel. Archief Raad van Beroerten n^o116 (olim: Papiers d'État et d'Audience n^o522), fol.191 recto - 244 recto. Hierin vindt men diverse autografen van Coornhert, samen met andere stukken in verband met zijn proces voor de Raad van Beroerten. Zijn handtekening onder een eigenhandig geschreven stuk vindt men op fol.240 recto.
11. Muller 1919, 1.
12. Muller 1919, 18 noot 15.
13. Muller 1919, 3-4.
14. Muller 1919, 4.
15. Zie Bostoën 1982, 112, 114 noot 11, 12 en 13, waar het belang van deze voorbeelden sterk wordt gerelativeerd.
16. Muller 1919, 6.
17. L. van den Branden, *Het Streven naar Verheerlijking, Zuivering en Opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw* [Herdruk] (Arnhem, 1967) 75-79. Fotomechanische herdruk van de editie: Gent, 1956.
18. Van den Branden 1967, 78-79.
19. Op één plaats in de tekst, namelijk op fol.3 recto, r.18 lijkt onze auteur het bastaardwoord 'prononciëren' te hebben willen schrijven, maar na de eerste twee letters op papier te hebben gezet, heeft hij die geschrapt en vervangen door 'wt te spreken'.
20. L. Peeters, 'Taalkunde en wetenschap in de zestiende eeuw en het ontstaan van het Nederlands trivium', in: *Linguistics and trivium: Taalkunde en trivium* [Spec.nr.van] *Leuvense Bijdragen* 71 (1982) 7-29. Zie ook M.Maas, *Bibliografie van Nederlandse geschriften op taalkundig gebied uit de periode 1550 tot 1690* (Nijmegen, 1977) s.v.: N 1568.
21. Muller 1919, 6-8.
22. H. Klifman, 'Nederlandse taalstudie in triviumverband: motieven en uitwerkingen', *Gramma* 7 (1983) 17-39, met name blz. 25. Deze studie verscheen ook met enkele kleine wijzigingen in: H. Klifman, *Studies op het gebied van de vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca. 1550-ca. 1650)* (Dordrecht, 1983) 122-153. (Diss. Univ. v. Amsterdam).
23. Klifman 1983 [= *Gramma*], 33.
24. P. Villey, *Les sources italiennes de la 'Deffense et illustration de la langue françoise' de Joachim du Bellay* (Paris, 1908) 105. Bibliothèque littéraire de la Renaissance, 9.
25. fol.3 verso, r.1-2.
26. Van den Branden 1967, 274, 289.
27. Villey 1908, xxix.
28. Muller 1919, 4.
29. Bostoën 1982, 113.
30. H.F. Macco, *Aachener Wappen und Genealogien, Ein Beitrag zur Wappenkunde und Genealogie Aachener, Limburgischer und Jülicher Familien*. Aachen, 1907-1908. 2 dln. Over de familie 'Radermacher', zie: Dl. 2 (1908), 81-83. Met dank aan de heer A.H.C. van Wersch uit Alphen aan de Rijn die mij op het bestaan van dit werk attent maakte. Mevr. drs. B. Heezen kon echter vaststellen dat Macco kennelijk twee naamgenoten heeft verward, zie: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* jrg. 30, blz. 341, 371, 384 en 453, waarin ook vóór 1586 een Johan Radermacher als 'Kupfermeister' wordt genoemd.
31. Zie over Gillis Hooftman (ook: Hofmans): W. Berens, 'Ein grosser Eupener: Gillis Hooftman', in: *Geschichtliches Eupen* 2 (1968), 56-81; Jan van der Noot, *De 'Poetische Werken'*; ed. W. Waterschoot. Gent, 1975. 3 dln. Met name in Dl. 3, 43 noot 3.
32. L. Voet, *The Golden Compasses, A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*. Amsterdam [etc.], 1969-1972. 2 dln. Zie Dl. 2 (1972), 392 e.v. noot 4.
33. Zie over hem K. van Berkel, *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam, 1983. (Diss. Utrecht). Zie over Hendrick Beeckman blz. 11-12.
34. R.E.G. Kirk en E.F. Kirk, *Returns of Aliens dwelling in the City and suburbs of London, From the reign of Henry VIII to that of James I*. Aberdeen, 1900-1902. The Publications of the Huguenot Society of London. Vol.X, Part I, p.387 noot*, 388. Zie over de Italiaanse Gemeente te Londen: L.Firpo: 'La Chiesa italiana de Londra nel Cinquecento e i suoi rapporti con Ginevra', in: *Ginevra e l'Italia, Raccolta di studi promossa dalla Facoltà Valdese di Teologia di Roma*; ed. D. Cantimori, L. Firpo, G. Spini e.a. (Firenze, 1959) 307-412. Bibliotheca Storica Sansoni, N.S. Vol. XXXIV. Over Ferlito, zie blz. 354 e.v.; over Radermacher, zie blz. 340, 341 n.78. Uit de gegevens op blz. 342 blijkt dat de Nederlandse invloed in de Italiaanse Gemeente in 1568 aanzienlijk moet zijn geweest: in dit jaar zijn maar liefst drie ouderlingen en twee diakens Nederlanders. Voor de taalkundigen-comparatisten onder ons kan het interessant zijn te weten dat een vroegere predikant van de Italiaanse Gemeente te Londen, de uit Toskane afkomstige Michelangelo Florio, eveneens een grammatica in de volkstaal heeft geschreven. In 1553 droeg hij zijn *Regole de la lingua toscana* op aan Lady Jane, dochter van Henry Grey, hertog van Suffolk. Volgens Firpo 1959, 321 bevindt zich een exemplaar van deze grammatica in de British Library te Londen, sign.: MS Sloane 3011.
35. De voornaamste biografische gegevens over Radermacher werden hier ontleend aan F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen, zijnde een vervolg op P. de la Rue, Geletterd, Staatkundig en Heldhaftig Zeeland*. Middelburg, 1890-1893. 2 dln. In: Dl.2 (1893), 457-462 en in NNBW Dl.2 (1912) kol.1154-1156 (door C. de Waard).
36. Zie: B.A. Heezen-Stoll: 'De auteur: Johan Radermacher'. In: *Het Handschrift Van Lynden, De oudste Nedrlandse grammatica, 1568*; [Vier voordrachten] ed. J.A. van Dorsten (Leiden, 1984) 13-17. Met name op p. 15. Mevr. Heezen meent dat Johan Radermacher de auteur is van dit werk, waarvan zich een exemplaar bevindt in de Bodleian Library te Oxford onder sign.: 8° R 105 Th. Dit is echter onwaarschijnlijk. Mevr. drs. M.J. van der Wal was zo vriendelijk dit werk ter plekke nader te bekijken en deelde mij hierover het volgende mee: Het betreft hier een werk waarin de predikant Io. Rotarius zich keert tegen de lasteringen van Simon Goulartius en Antonius Favius, beiden uit Genève. In dit vierdelige werk betoogt Rotarius dat slechts de predikant de wijn mag uitreiken op het H. Avondmaal en dus niet bv. de diakens. Het boek wordt afgesloten

met een 'epistula provocatoria' van 3 april 1608 waarmee Rotarius de 'Synodus Nationalis Gallica' en de 'Academiae orthodoxae' oproept om een beslissing te nemen over de Avondmaalskwestie. Aangezien in dit werk geen enkel verband wordt gelegd met de situatie in de Nederlanden, is dit op zich al voldoende reden om zeer sceptisch te staan tegenover de toeschrijving van dit werk aan Johan Radermacher.

37. Zie: *Catalogus Miscellaneus Variorum Ac Insignium Imprimis Latinorum, Italicorum, Hispanicorum, Gallicorum, Anglicorum, Germanicorum, & Belgicorum Librorum. Doctissimi viri D. Ioannis Radermacheri Senioris, Mercaturae & literarum studiosi, qui obiit Middelburgi Anno 1617. Quorum auctio publica habebitur Middelburgi in aedibus Stephani Radermacheri, in Vico Vulgò de Mol-strate, die 7. Augusti & sequentibus Anni 1634.* [Vignet] Middelburgi, Ex Officina Ioannis Hellenii, Anno MDCXXXIII. Met dank aan drs. B. van Selm, die een verwijzing naar deze catalogus was tegengekomen. Een exemplaar bevindt zich in de University Library te Cambridge, sign.: Hhh. 1133⁵. Reeds in maart 1984 bestelde ik een microfilm van deze catalogus. Toen toezending uitbleef, was mijn collega uit Cambridge, mevrouw drs. E. Strietman, zo vriendelijk om mij xerokopieën toe te sturen van het onderdeel 'Libri Belgici'.
38. Het in de catalogus uit 1634 vermelde exemplaar is in feite slechts het eerste gedeelte van de zg. bijbel uit 1360. Dit exemplaar werd later opnieuw vermeld in een catalogus, namelijk in die van de verzameling Claramond te Amsterdam, die in 1724 werd geveild. Nog later is het boek in het bezit gekomen van de glasgraveur D. Henriquez de Castro Mzn., die het in ca. 1823 aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap naliet. Dit exemplaar is trouwens nog steeds de trots van de bibliotheek van dit Genootschap (ondergebracht in het Rijksmuseum te Amsterdam). De opmerking van K.G. Boon dat 'de geschiedenis van dit boek sinds de 16de eeuw wel niet meer te reconstrueren zal zijn' is, sinds de vermelding in de catalogus-Radermacher is gevonden, niet langer van toepassing. Evenmin van toepassing lijkt mij de opmerking van Boon dat het tweede deel van deze bijbel reeds vóórdat het in het bezit kwam van Johan Radermacher, gescheiden werd van het eerste (zie K.G. Boon, 'De Historie-Bijbel van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap', in: *Jaarverslagen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap* 114-118 (1977), 60-71, met name blz. 69).

Het tweede deel immers is kennelijk in het bezit van de familie Radermacher gebleven totdat het via vererving naar de familie Schorer ging. Blijkens een catalogus van Frederik Muller werd dit tweede deel pas geveild op 16/17 juni 1910 (zie: *Manuscripts provenant des collections des Chevaliers Van Rappard, de M.le Pasteur H.A.J. Lütged'Amsterdam, e.a.*, blz. 66-70, n° 1727), maar het boek werd evenwel uit de veiling teruggenomen en door de familie Schorer geschonken aan het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen bij schrijven van 25 oktober 1910 samen 'met de geschilderde en geboetseerde Tombe van den Admiraal Witte Cornelissen de With en het Slag-Horologie uijt de Spaance Vloot door Piet Hein a^o. 1628 veroverdt en [door Witte de With] als doen mede gebragt'.

Dit tweede deel bevatte ook een los blad in een achttiende-eeuwse hand. Dat was een lijst met namen van de eigenaars die achtereenvolgens het boek in bezit hadden. Kennelijk was die lijst overgeschreven van een vroeger schutblad. Dit blad is in het Zeeuwsch Genootschap gelukkig bij de ingekomen stukken blijven liggen en daardoor ontkomen aan de brand van mei 1940 waarbij, op enige fragmenten na, dit tweede deel van de familiebijbel van de Radermachers verloren is gegaan. Blijkens de lijst ging de bijbel als huwelijksgeschenk over van vader op zoon. De volgende eigenaars staan erin vermeld:

1. Gerlach Radermacher x Mechtel van der Haegen
2. mr. Wilhelm Radermacher x Maria Huppers
3. Johan Radermacher x Johanna Racket
4. Daniël Radermacher x Maria de Looper
5. Johan Radermacher x Maria van der Stringe
6. Daniël Radermacher x Maria Beeckman
7. Samuel Radermacher x Maria Elizabeth de la Ruë
8. Daniël Radermacher x Suzanna Libertina Boogaert
9. Samuel Radermacher.

Voor een ander, tamelijk onbekend exemplaar van deze beroemde bijbelvertaling en voor een opgave van secundaire literatuur, zie K. Bostoën, 'De handschriften in de Dutch Church Library (Austin Friars) te Londen', *Nederlands. Archief voor Kerkgeschiedenis* 60 (1980), 56-89, met name blz. 60-62. Aan de aldaar opgegeven secundaire literatuur dient te worden toegevoegd: Th. Coun, *De oudste Middelnederlandse vertaling van de Regula S. Benedicti*. Hildesheim, 1980. *Regulae Benedicti Studia Supplementa*, Band 8. Zie met name blz. 194-220. Voor de miniaturen in de bijbel van de Radermachers, zie het reeds geciteerde artikel van K.G. Boon en de aldaar opgegeven literatuur.

39. Zie M. den Dulk, '...als woorden die henen gaan', *Dutch Crossing* 2 - nr. 4 (1978) 2-8. Het citaat vindt men op blz. 3; de voornaamste gegevens omtrent Jan Utenhove en zijn vertalingen in: *BNB* DI.25 (1930-32) kol.995-999; *NNBW* DI.9 (1933) kol.1145-1148. Zie ook de literatuuropgave door B.A. Vermaseren in *Quaerendo* 13 (1983), 9 n.14. Utenhoves psalmvertaling werd pas op 15 april 1571 door die van Datheen vervangen. Over de neerslag van deze kwestie in de Londense kerkeradsprotocollen, zie: *Kerkerads - protocollen der Hollandsche gemeente te Londen, 1569-1571*; ed. A. Kuyper. Utrecht, 1870. *Werken der Marnix - Vereeniging*, serie I - Deel I. Zie met name blz. 277, 282-283, 302-307 en 310-311. Zie over de bewerking door J. Dyrkinus: C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden, 1937) 235 e.v. Het is opmerkelijk dat De Bruin reeds in 1937 (op blz. 251) een geestelijke verwantschap vaststelde tussen Utenhove en de auteur van onze grammatica.

Wat de taalkundige inzichten van Utenhove en Radermacher betreft, slechts het volgende: Utenhoves spelling berust op de voorschriften gegeven door Joos Lambrecht; die van Radermacher maakt een vrij willekeurige indruk. Op dit punt verschilden ze kennelijk van mening. Hun inzichten komen misschien wel overeen op het gebied van de verrijking van de Nederlandse woordvoorraad: men denke aan Utenhoves 'aver' (echter) en Radermachers 'erstaden' en 'duitsgeborene'. Het lijkt mij een mooie opgave voor historisch taalkundigen om op deze zaak licht te werpen.

40. J. Lindeboom, *Austin Friars, Geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Londen, 1550-1950* ('s-Gravenhage, 1950) 6.
41. In de lijst van edities van dit werk, opgegeven in S.J. Lenselink, *De Nederlandse Psalmberijmingen, Van de Souterliedekens tot Datheen, Met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk*. Assen, 1959. (Diss. Utrecht). Neerlandica Traiectina VIII. Zie blz. 577. In dit boek wordt door Lenselink veel aandacht aan Utenhove en zijn werk besteed.
42. Van den Branden 1967, 21.
43. UB L, Ltk. 15, blz. 1. Deskundige paleografen meenden echter in 1981 dat de titel en de datering in een andere hand zijn geschreven dan de eigenlijke tekst (zie Bostoën 1982, 113). Ik deel hun mening niet, maar sluit mij aan bij de opvatting van Bodel Nijenhuis.
44. Van het Ortelius-album is een facsimile-uitgave verschenen in *De Gulden Passer* 1967-1968. Radermachers bijdrage vindt men op blz. 93. Het Album amicorum van Samuel Radermacher berust in de UB Leiden, onder signatuur: BPL 2185. Voor de bijdrage van Johan Radermacher, zie fol. 74 recto.
45. *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*; ed. J.H. Hessels. Cantabrigiae, 1887-1897. 3 dln in 4 banden. De brief waarvan hier sprake is, vindt men in Dl.2 (1889) n° 199, blz. 734-736.
46. F. Nagtglas, *Een bezoek aan Walcheren in 1860* (Middelburg, 1862) 36-37.
47. M.F. Lantsheer en F. Nagtglas. *Zelandia illustrata, Verzameling van kaarten, portretten, platen enz., betreffende de oudheid en geschiedenis van Zeeland*. Middelburg, 1879-1880. 2 dln. Zie Dl.1 (1879), IX.
48. Nagtglas Dl.1 (1890), 124.
49. Nagtglas Dl.1 (1890), 123.
50. UB Leiden. HS, sign.: BPL 1846. In deze brief, die in een opwelling des gemoeds lijkt geschreven te zijn, betuigt Verheye van Citters zijn dank aan Kluit - met wie hij niet persoonlijk bekend is - omdat deze 'de Goede Zaak der Gereformeerden in een helder dagligt' heeft gesteld. Toch veroorlooft hij zich 'eene niets afnemende critique op een enkele passage' in Kluits *Aanmerkingen* en dat met name in verband met een bepaling van de Pacificatie van Gent. Het gaat hem in zijn brief van ruim drie bladzijden om een verdediging van het 'Recht van ons Kerkgenootschap op de zogenaamde GG. GG.' [dwz. kerkelijke bezittingen]. In 1800 was dit niet zonder belang, want - merkte Verheye van Citters omineus op - we verkeren 'in eene tijdsomstandigheid in welke men mogelijk met die goederen andere inzigten heeft'. Wat zijn etymologische verklaring van Beveland betreft: Kluit was kennelijk van mening geweest dat Beveland naar de Gentse St. Baafsabdij was vernoemd, die het eiland in bezit moet hebben gehad. Als zijn eigen etymologische verklaring brengt Verheye van Citters naar voren dat *Beverland* van *Bevere*, *Bibere*, *Drenken* afkomstig is en dat de naam betekent 'het Land dat in het Water als Verdrongen lag' waar hij waarschuwend aan toe voegt: 'Maar dit in transitie, want Taalkunde is in deze materie extra oleas'.
Over Adriaan Kluit, lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en eerste hoogleraar in de oudheidkunde en geschiedenis van Nederland, zie F.K.H. Kossmann, *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, Geschiedenis van een initiatief* (Leiden, 1966) 101-106.
51. Lantsheer en Nagtglas Dl.1 (1879), VI; zie ook *NNBW* Dl.4 (1918), kol.429.
52. Nagtglas Dl.2 (1893), 459; *NNBW* Dl.2 (1912) kol.1156.
53. Lantsheer en Nagtglas Dl.1 (1879), XI.
54. G.A. Fokker, 'Levensbericht van M.F. Lantsheer', in: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, (1878) 17-34; *NNBW* Dl.2 (1912), kol.786-787.
55. L. le Clerc, *Le Papier, recherches et notes pour servir à l'histoire du Papier, principalement à Troyes et aux environs depuis le quatorzième siècle*. Avec Préface par H. Stein. Paris, 1926. 2 dln. Zie Dl.2, blz. 376, Planche XLV, n^o178*: het watermerk aldaar vertoont enige overeenkomst met ons watermerk; zie ook blz. 377, n^o178.
56. Mededeling van drs. H. Voorn.

Noten

N.B.

Zowel voor de inleiding als voor de diplomatische transcriptie ben ik veel verschuldigd aan A.M. barones van Lynden-de Bruïne en aan mevrouw mr. C.A. Binnerts-Kluyver, zonder wier praktische hulp dit artikel niet tot stand zou zijn gekomen. Aan mevrouw Binnerts in het bijzonder komt de eer toe de kwestie van de verwijstekens en van de verplaatsing van de tekstgedeelten te hebben opgelost.

Wat de annotaties in de bijlagen betreft, heb ik veel steun gehad aan de kritische begeleiding van mevrouw drs. M.J. van der Wal, lic. D. Geirnaert en van drs. J.P. van Oostrom. Drie medeleden van de Werkgroep Engels-Nederlandse Betrekkingen/Sir Thomas Browne Institute te Leiden, met name: mevrouw drs. B. Heezen, prof.dr. J.A. van Dorsten en dr. J. Kerling, hebben bij mijn onderzoek en de presentatie ervan een bijzonder stimulerende rol gespeeld.

Ook de belangeloze technische bijstand van Jan Helwig, die mij gebruik liet maken van zijn computer bij het schrijven van dit artikel, wil ik hier gaarne vermelden.

Aan hen allen mijn hartelijke dank!

I. Diplomatische transcriptie

Verantwoording

Bij de transcriptie is uitgegaan van het diplomatische principe, zoals voorgesteld door P.J. Verkruysse: 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens'. In: *Spektator* 3 (1973-1974), 325-346.

Schrifttypen

Het handschrift is een kladhandschrift, geschreven in de gotische letter die gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw in de Nederlanden gebruikelijk was. Op fol. 3 recto en verso, en op fol. 7 recto t/m 8 recto komt evenwel een Italiaanse letter voor. Met deze letter wilde de auteur kennelijk een aantal woorden in zijn tekst reliëf geven. Vandaar dat ik voor de transcriptie van deze letter een **vette** letter heb gehanteerd. De naam M.F. Lantsheer op fol. 1 recto is, zoals men zal verwachten, gesteld in een moderne letter.

Aaneenschrijven

In een aantal gevallen zoals: na v en w, vóór s en na hoofdletters maakte de penvoering het de auteur niet mogelijk om de letters met elkaar te verbinden. In dergelijke gevallen heb ik - volgens het principe van het lezend oog - deze letters toch met elkaar verbonden. In andere gevallen heeft de penvoering woorden met elkaar verbonden doordat de aanzet van beginletters verbonden werd met haaltjes afkomstig van eindletters. In dergelijke gevallen heb ik de woorden niet met elkaar verbonden.

Gebruik ij/y

De auteur hanteert meer dan vijf verschillende grafemen om de ij/y weer te geven. Daarbij is het onderscheid tussen die grafemen nogal subtiel en lijkt het meer met de penvoering te maken te hebben dan met een bewuste keuze vanwege de auteur. De puntjes op de ij ontbreken altijd bij deze auteur. Om al deze redenen is gekozen voor de y om de ij/y weer te geven.

Verwijstekens

De tekens: X, □ + en □X□ worden vetgedrukt weergegeven, tenzij ze slechts naar de invoeging van één zinsdeel of zin verwijzen. Is dit laatste het geval, dan wordt er stilzwijgend aan voorbijgegaan.

In de transcriptie worden de tekstgedeelten verplaatst in overeenstemming met de bedoeling van de auteur.

Diacritische tekens

Het systeem van de diacritische tekens is ontleend aan het reeds genoemde artikel van P.J. Verkruysse. Een overzicht volgt hierbij.

1. Toevoegingen

<a>	op de regel tussengevoegd
≲a≳	boven de regel toegevoegd
≲a≳	beneden de regel toegevoegd
≲a≳	toegevoegd in de linker marge
[a]	door de tekstbezorger toegevoegd

2. Weglatingen

[-a]	geschrapt
[-*...*]	geschrapt en onleesbaar
[-a]<b>	a geschrapt en b op de regel tussengevoegd
[-a]<b>	a geschrapt en b boven de regel toegevoegd

3. Vervanging

[a+]<b>	b over a heen geschreven
---------	--------------------------

4. Onzekere lezingen

m	onzekere lezing
ende	het hele woord is onzeker

N.B. Abbreviaturen worden in de transcriptie gecursiveerd. De regels worden afgebroken zoals in het origineel.

Universiteitsbibliotheek. Leiden: hs. sign.: ltk. 2148

[fol.1 recto]

[1] ≍A. $\zeta o>1568$ Voorreden vandn noodich ende nutticheit¹

[2] geschreven ≍ der Nederduytscher taelkunste²

[3] Elk verstandich mensche kan wel begrypen/ dat het redelyk^{3/4}

[4] verstant (waermede de mensch alle andere leuende creaturen

[5] in excellencie te bouen gaet)/ hierin gelegen js/ dat men

[6] het quaede vant goede/ het onweerdighe vant weerdighe

[7] ende costelyke/ te rechte te scheyden ende tonderkennen weete/

[8] ende dat men onder de goede dinghen oik het aller beste wete

[9] te kennen wt all dandere/ ende onder de schlechtte het aller

[10] schlechtste/ ende onder de quaede het alder quaetste

[11] Dit vermueghen heeft Godt den mensche gegheuen te dien einde

[12] op dat hy tselue verstant gebruike/ ende hem seluen alle¹²

[13] dinghen aldermeest nut make/ mits kiesende van als het beste/

[14] ende [-vliedende het] verwerpene het quaede/ Ende op dat

[15] hy jn alle syn doen hem beneerstighe alderbest te doen dat

[16] hem mueghelyk js/ ende het qualyk doen opt aller neerstelixte

[17] weete te schuwen. Ende alle dit ten aller wtersten einde

[18] waeromme de mensche gheschapen js/ op dat Godt bekendt/¹⁸

[19] bemindt/ gebedieert ende gheeert mueghe worden

[20] Hoe elk dan meer met verstande begaeft js/ dies $\zeta\text{temeer}>$ bemindt ende

[21] om helsd hy jn alle dinghen het beste ende volmaekste/

[22] niet alleenlyken om der behaechlicheyt wille die daer in²²

[23] ghelegghen js/ maer ook om der nutticheyt/ ende dikwyls/ om

[24] der noot sakelicheyt wille: ende welke mensche het

[25] volmaekste niet meer en bemindt ende zoekt ende pryst/ dan

[26] het middelbaere/ [-daeraf] vandien seght men dat hy²⁶

[27] vande wysste noch bescheydenste niet en js/ tsy duer²⁷

[28] ghebrek van natueren/ ofte van op bringhen/ van leeringe²⁸

[29] ende van oeffeninghe.

[30] Jn welken mensche dan sulk gebrek van bescheyden heyt³⁰

[31] wt der natueren niet en js/ dese mach met onderwyss

[32] geleert ende geholpen worden.

[33] Vele hebben wel van natueren dat sy het beste beminnen/

[34] maer hebben het verstant van natueren wat donker/ so dat

[35] sy het beste niet wel en weeten te onderkennen.

[36] ≍M.F. Lantsheer ≍

[fol.1. verso]

[1] Dese donkerheyt van verstande/ mach met middelen van

[2] leeringhe geholpen worden/ ghelyk als de duysterheyt

[3] der nacht met vyerlicht $\zeta\text{geweert}>$/ ende als het quaet ghesicht der³

[4] ooghen met brillen versterkt wordt/ bij so verre dat de

- [5] mensche niet geheel blindt en sij [*.*]/ want [-daer] <alsulken> en helpt
 [6] keersse noch brill. Ende all.[-en] ist dat de blinde
 [7] gheen ghelt voor kerssen noch brillen en soude geuen willen/
 [8] daeraen en stoot hem de ghene niet die se maekt/ want
 [9] andere dien sy nut syn begherense [-ende betalen] ende die
 [10] bate vindt by tgebruyk vandien/ en sal hem by den
 [11] blinden niet laten wyss maken datse onnut/noch
 [12] veel min datse schadelijk sy [-ch]<n>
- [13] Alle reghelen ende gheboden van leeringhen/ hebben haeren
 [14] orspronk wt der daet/ so dat men niet en doet noch en¹⁴
 [15] laet om des reghels wil/ Maer men doet alle dinghen
 [16] om dat ment also begheert [-te doene] oft behoort te doen/
 [17] ende den reghel en js maer een onderwys om te weten¹⁷
 [18] wat best ghedaen dient. Ghelyk als opt [-het] velt/
 [19] de weggen met gaen gevonden syn/ ende deghene diese
 [20] dickwyls bewandelt hebben/ die weten den onbewandelden²⁰
 [21] te raden waerhenen sy gaen sullen/ [-als] <wanneer> datter kruyss weggen²¹
 [22] oft keerweggen syn/ dat men wete welke[-n] ter platsen²²
 [23] leydt daermen wesen will: Al [-en] ist nu so dat de reysige²³
 [24] den wech jn gaet die hem geraden wordt/ [-dat en *...*]
 [25] [-des rae] duert beweghen van sulken raet/ Nochtans en
 [26] sal hem de wech ter begeerder stede niet bringen om dat²⁶
 [27] de man gheseyt heeft/ Maer mits dat de wech by [-hem]^{27/8}
 [28] syn eyghendom gewisselyken derwaerts leydt/ daerom hevet
 [29] de man gheseyt. Dit breng jc daerom by/ dat²⁹
 [30] sommighe schechte menschen meynen/ dat de regelen der³⁰
 [31] grammatica ende van anderen kunsten/ niet en syn dan der
 [32] geleerden opsettige fantasien/ sonder noot [-*noc* oft] ende profyt³²
- [33] Op dat sy verstaen/ dat de regelen allen dingen van natueren³³
 [34] jn geboren syn/ ende datse met experientie van elken eene
 [35] beseft ende gevonden worden <ook> sonder spreken <of schryuen>/ naer dat

[fol.2 recto]

- [1] elk mensche seer oft luttel met verstande begaeft js
 [2] Ende alsoot nutter/ kortter/ ende gemackelyker js/ eenen
 [3] leydsman vuer den wech te hebben/ dan alleen te gaen
 [4] by der gisse den wech soeken/ also jst jnde kunsten
 [5] sekerder ende gemaklyker de reegelen aen te sien/ ende <deselue> by
 [6] syn verstant ende oeffeninghe te voeghen/ dan altyts⁶
 [7] duer onsekerheyt twyffelachtich ende bekommert te syn/
 [8] oft duer onvervarene stowticheyt <jn dwaling voortgaende>/ schade oft schande
 [9] te lyden
- [10] Mits dien dan dat gheen menschelyk vermoghen van na-
 [11] tueren so sterk gegeuen js noch so volcomen/ dat niet
 [12] met leeringhe ende [-gaeys] goede achtinge verbetert¹²
 [13] en worde. So en js het spreken <ende> noch veel min
 [14] het schryuen/ ende min wter maeten/ het [-wel] reden oft

- [15] $\leq$ bescheet $\geq$ geven/ ende tverstaen hier af gheenssins vry/ Maer
 [16] heeft hulpe van leeringhe so grootelyx vandoene/
 [17] als eenich ander menschelyk vermoghen. Ende het
 [18] sy luttel oft veel/ elk een jsser ghebrekelyk jnne/¹⁸
 [19] [-tot dat hy] want niemants en js/ die niet en beuindt
 [20] dat hy met lang oeffenen metter tyt gheschickder ende²⁰
 [21] sekerder/ ende onbegrypyker jn syn woorden werdt,²¹
 [22] ende $\llcorner$ moet $\ggtr$ bekennen dat hem te voren wat gebrack/ al en
 [23] wiste hys selue niet/ oft dattet andere niet en merkden/
 [24] jae all en verstaet hy ook noch selue niet waerin
 [25] dat tgebrek ende de betering ghelegen js. Men syet
 [26] dat de steelyeden [-veel] gemeinlyken beter ter talen syn
 [27] dan de lantlyeden/ mits datse daghelyks jn de [-daghelykse]
 [28] menichte van $\llcorner$ geleerden ende ongeleerde $\ggtr$ borgers ende buyten lieden veel meer tale
 ende
 [29] antwoord geuende/ beter ende meer geoeffent worden dan de
 [30] lantlyeden. Ende onder de lantlyeden syn deghene
 [31] gemeinlyk beter ter talen die dikwyls jn de steden verkeerren
 [32] dan die altyt buyten blyuen: Ende onder de steelieden
 [33] beseftmen/ dat de gheleerde[-n] ende opperste gemeinlyken³³
 [34] meer beset syn jn haerlieder sprake/ dan de ambachts³⁴
 [35] lyeden/ want sy bouen de groote conuersacie meest met haers³⁵

[fol.2 verso]

- [1] ghelyken verkeerren/ ende sy hebben de reghelen gheleert/
 [2] ende sy oeffenense meer dan anderen/ met daghelyks handelen
 [3] van sware saken/ daer donderscheydt van woorden moet
 [4] gaay geslagen worden/ ende sonderlyken de gheleerde
 [5] oeffenen hen niet alleen in spreken/ maer ook jnt schryuen
- [6] Voorder/ blyket niet claerlyken/ dat de steedsche coopman⁶
 [7] beter ende besetter spreekt/ dan de ambachts man/ sonderlyken
 [8] $\leq$ die $\geq$ van sittende ambachten/ want hy met alle soorten van⁸
 [9] volk spreken moet [-ende] $\llcorner$ so dat hy $\ggtr$ van elken leert/ [-ende] $\llcorner$ want hy ook $\ggtr$ syn profyt
 [10] met wel spreken doe[n+] $\llcorner$ t $\ggtr$ / mits dat de meeste veruordering¹⁰
 [11] van $\llcorner$ syn $\ggtr$ gewin schynt jnt spreken ghelegen te syne?
- [12] Als wy ook aensien dat de gheleerden veel voorsichtiger¹²
 [13] eygender ende claerder ende lieflyker jn haer schryuen syn¹³
 [14] dan de coopman/ (die hem $\llcorner$ seluen $\ggtr$ dikwyls jn krakeel bringt
 [15] duer contracten ende obligacien ende ander schriftueren qualyk¹⁵
 [16] te weten stellen)/ hoewel dat hij dickwyls veel
 [17] gheduerichlyker de penne moet voeren $\llcorner$ ende met $\ggtr$ meer schryuen/¹⁷
 [18] $\leq$ veel $\geq$ [-ende] rascher [-daer mede] $\llcorner$ van hant geworden $\ggtr$ js/ dan $\llcorner$ degene $\ggtr$ die professie
 van
 [19] letteren ende gheschriften maken/. Overtuyght ons hier
 [20] de experiencie niet/ dat de reghelen ende leeringhe
 [21] vant eyghendom des sprekens ende schryuens/ niet alleen

[22] nut *ende* vruchtbaer/ maer oik nootsakelyk syn/ jae²²

[23] dat mense niet derven en kan?

[24] Dat het gereghelt spreken niemant aen gheboren en js/²⁴

[25] machmen aen de kinderen merken/ eer sy duer langhe oeffeninge

[26] geleert hebben der woorden crachte *ende* behooryke stelling²⁶

[27] te onderkennen. Jnden eersten so en kunnen sy alle letteren

[28] noch alle sillaben niet al euen haest wt spreken/ *ende* seggen

[29] vaaken moeken kaas fansois fuyte soen <en> zhiem hok²⁶ *ende* dierghelyken

[30] ≡wanneer≧ [-als] sy behoorden te seggen vaarken/ moerken/ klaes/ fransois

[31] fluyte/ schoenen/ riem/ rok/ etc. Ten anderen eer sy weten

[32] te seggen ghy/ wy/ sy/ etc sullen zmede²⁶ gaen/ so noemen sy de

[33] persoonen die se meynen met haere namen ≡seggende vaerken *ende* moerken *ende* pierken *ende* leynken sullen mede gaen²⁶/ *ende* sprekende

[34] tot haeren vader/ [-*ende*] als sy seggen willen/ ghy hebt

[fol.3 recto]

[1] my den appel gegheuen/ so seggen sy/ (oft stamelent)¹

[2] vaerken heeft my appel geuen/ *ende* dier ghelyken.

[3] Ende dit en gebuert niet alleene den kinderen als die

[4] de tonghe noch traech hebben duer ongeoeffenthey/

[5] Maer ook zwel²⁶ groten volwassenen lyeden/ die seer wel

[6] ter talen syn/ wanneer sy een vremde tale spreken

[7] willen/: Als wy meest aen alle vremde nacen

[8] merken die onse duitsche tale spreken willen/ dat

[9] sy niet nae seggen en kunnen wat wy hun voor seggen/

[10] ≡Also≧ [-ghelyk] fransoisen jitalianen *ende* Spagnarts seldom¹⁰

[11] wel kunnen ghelyk wy wt spreken/ onse duitsche

[12] ch. als schachten/ wachten/ clachten/ daer seggen

[13] sy schachten wacten claketen/ oft noch erger.

[14] Jtem all wat metter [-dobbele] W. gespelt werdt/ als

[15] wint/ weder/ wilt/ wachten/ daer seggen sy bikans/¹⁵

[16] *ende* schryuent oik so meest/ hoint hoeder hoilt hoacten ≡*ende* ontallige dies ghelyken

onvolmaktheden mach een yeghelyk aen henlieden wel merken.¹⁶

[17] [-Vant ghelyken] wie isser oik van wt landighe natien

[18] die der jitalianen che *ende* chi weet [-te pr] wt te¹⁸

[19] spreken eer hy gheleert heeft/ wat wt sprake

[20] dat sy met hare letteren beteekenen/? Jtem der

[21] Jngelschen th. *ende* wh. *ende* der hoochduitschen

[22] z.tz.sch./ haer **ae** *ende* **oe** *ende* alle haere andere

[23] vermengde stemmigen (diemen by den gheleerden diphtonges²³

[24] noemt) Jc ghewyghe haerlieder enkele stemmighen²⁴

[25] [-ofte] (**vocalen** naer gewoonte ghenoeemt) met veele

[26] andere haers schryuens eyghendommen: Ja dat noch²⁶

[27] schlechter mach gheacht worden/ wie kan er Engel²⁷

[28] schen enkele stemmighen/ (Jc laete [-die son] haere

[29] vermengde staen die oik sonderlyk syn/ *ende* haere

[30] menichfoudighe doodinghen der letter[-n] .e.) jnt lesen³⁰

[31] recht wt spreken/ ten sy dat hy de cracht *ende* betee³¹

[32] keninghen van haeren letteren eerst hebbe geleert

[fol.3 verso]

- [1] t sy met lankheet van tyde/ oft cortelyk wt haerlieder
 [2] beschreueene woorden regel?+ [fol.3 verso/r.10] ≒+≧ Want ghelyk [-j *.*] elke verscheydene spraeke/²
 [3] veel verscheydene sonderlyke [-wt] maniere van gheluyt
 [4] jnt ≒wt≧ spreken maect/ waermede ander spraken luttel⁴
 [5] oft niet ghemeens en hebben: ende [-terwyle] nadien⁵
 [6] dat de letteren om der woorden wille gevonden syn/
 [15] ende niet de woorden nae eenighe letteren ghereghelt/¹⁵
 [16] also heeft elke natie ende tonghe haere eyghene teekenen
 [17] (welke letteren syn) waer by sy weeten jnt lesen/ wat
 [18] gheluyt sy maken sullen. Ende all [-en] jst so dat
 [19] verscheydene spraken/ al eenderhande maksele van
 [20] letteren hebben/ daer wt en volght niet dat deselue
 [21] letteren vander seluer cracht syn jndereene sprake²¹
 [22] als jn de andere. Dat bevindt wel elk een die
 [23] twe of dryderhande spraken kan lesen [-oft] ≒ende≧ schryuen
 [24] Neemt voor exempel der Enghelschen voorseyt th.
 [25] welk sy sueter wt spreken dan wy onz D. ende wy
 [26] sprekent jn onse tale veel harder dan de enkele T.
 [27] Jtem sy spreken haer **a.** als de duitschen
 [28] haer **ae.**/ Jtem haer **e.** ghelyk wy ende anderen onse. **j.** Jtem haer **j.** ende **y**
 [29] gelyk de hoichduitschen **.ei.** Jtem haer **o.** meestendeel
 [30] gelyk wy onse alder groofste **a.** ende haer **oo.** ghelyk
 [31] wy plegghen te spreken het **oe.** als wy soet. goet
 [32] bloet/ vroet ende dierghelyken [-spellen] lesen/ ende
 [33] en accorderen met ons jn gheene vanden stemmighen³³

[fol.4 recto]

- [1] dan alleenlyken jn de **v.** Ja wanneer wyt alle opt
 [2] alderscherpste [-vuersch] vuerslaen souden/ men soude²
 [3] weinich letteren vinden/ oft sy worden anders jn
 [4] eene sprake genomen dan jnde andere. ≒X≧ Maer ons[s+]<e>
 [5] [- meininghe en] voor nemen en js niet op sulke punten
 [6] te hauden stane/ ≒ende≧ [-duer] alle omstandicheyden/ ≒van die te duercluyven≧ ofte te dispu-⁶
 [7] teren/ dan [-*.*] alleenlyken om den leergyrigen
 [8] goetwillighen leser de duere te openen ende de
 [9] gordine wat te verschuyuen/ die hem letten te
 [10] siene/ wat swaricheyt datter schuyt/ ende hoe de-
 [11] selue moghe wech ghenomen worden. [-*X*] [-Voorder]
 [2] [fol.3 verso, r.2] **X** ≒Voorder≧ Sien wy ≒ook≧ niet hoe
 [3] quaelyken dat de walen onse manlyk. Hy ende vrowelyk
 [4] .Sy. ende dierlyk .Het. onderscheyden ende onthouden connen
 [5] ende de **sillaba.** En jnt einde van veel onser woorden.
 [6] seggende dickwyls tot eenen man/ Sy. ende tot een

- [7] vrowe Hy/ ende tot beyde. Het./ teghen natuere: ende
 [8] Waer wij seggen laaken/ smaaken/ ruken/ ende diergelyken
 [9] daer seggen sy. laake/ smaake/ ruke. etc. <X> □

[fol.4 recto]

- [12] ≡□≧ Ende hoe <seer> wel dat [-yemande] <menige> syne moeders tale spreken
 [13] ende verstaen kan/ nochtans [-en kan hyse] <en kan hyse> <[-en kunnen se veele van]> daerom niet
 [14] oprechtelyken schryuen/ ten sy dat hy vaste reghelen
 [15] oft by experiencie/ oft bij aenwysinghe van anderen/
 [16] wete/ waer nae hy hem haude. ende hierin missen
 [17] oik deghene die voor veel Jaeren vaste reghels
 [18] jn haer sprake gehadt hebben/ maer en hebbense
 [19] niet gheleert/ oft ommers niet ont houden
 [20] Nu en kan jc tot den hedighen daghe toe niet merken/
 [21] datter eenighen sekeren vasten reghel by eenich
 [22] ghetal van schryuers jnt nederduitsch sy onder-
 [23] houden geweest/ ≡veelmin anderen te volghen voor ghestelt≧ hoewel datter veel syn die
 [24] schynen by henseluen eenighen reghel besonder
 [25] gehauden te hebben. Hier wt compt dat de
 [26] woestheyt ende ongeschicktheyt ende oik ongestadicheyt²⁶
 [27] der tale niet en can geholpen worden/ [-en] dat oik
 [28] de goede gheesten van sulke woest heyt ende
 [29] onlieflicheyt schroemende/ hun also aen andere
 [30] cierlyke spraaken verleckeren/ dat sy haere
 [31] eyghene verachten/ ende gheen dink min en denken
 [32] dan jn haer eyghene tale te schryuen. Want

[fol.4 verso]

- [1] sy also denken. Jst so dat jc den wech weet om
 [2] myne tale cierlyken ende rykelyken te gebruyken/ wie
 [3] sal mynen [-s*y*] sin willen volghen. ende de reghels
 [4] leeren waerby sulke geschriften verstaen ende geordelt
 [5] sullen worden? Jndien [o+]<J>c ook den onghereghelden^{5/6}
 [6] menschen gereghelde geschriften voorstelle/ sy en⁶
 [7] sullent niet verstaen/ maer verwerpen ende bespotten.
 [8] ende die jn Grieks/ latyn ende andere schoone spraken
 [9] geoeffent syn/ ende myn verbetert duytsch geschrift[-uren]
 [10] oordelen konnen/ die en begeren het sekere <dat sy in andere talen kennen> voor
 [11] het onsekere niet te laten <niet wetende of sy yet goets jnt
 [12] voorschreven duytsch vinden sullen> ende also gaet alle mynen
 [13] arbeyt verloren.
 [14] Meenighe en lesen ook nemmer meer duytsch/ die andere

- [15] spraken konnen/ om dat jndese tale niemants eygent
 [16] lyk eenighe weerdighe saken getracteert <en> heeft (wt
 [17] ghenomen weinich historien ende wat anders) dat eenen¹⁷
 [18] mensche vannoden js te weten/ ofte sy konnent veel
 [19] lichtelyker ende vastelyker vaten wt de Grieksche¹⁹
 [20] ende Latynsche fonteinen van alle consten ende <van> aude wonderen²⁰
 [21] Jn [-alle andere] <dese vremde> spraken leeren sy wel spreken heyt²¹
 [22] ende constelyk schryuen [-daer] <duer dat> sy de reghelen <daer> af beschreuen²²
 [23] vinden. Ende om dat jn [-dese] <onse moeder> tale alle [-sulke dingen] <de nootelixten kunstreghels> ge-
 [24] breken/ Namelyk/ woorden reghel/ Reden reghel/ ende²⁴
 [25] kunste van wt sprake (latende de andere vyer vrye²⁵
 [26] consten staen/ die <dese 3.> noch tans oik [-tot dese dry] helpen/ ende²⁶
 [27] vandesen geholpen worden) so en kan de duit sche leser
 [28] [-andere duit sche schryuers] [-goede schryuers] <der gheleerden ouergesette <of> duitsgeborene schriftuiren> niet verstaen²⁸
 [29] ende qualyken isser oik yemants die wat goets getrow-
 [30] lyken ouer kan setten. Waer af wy dexperencie
 [31] syen onder anderen byde menich der hande ouersetzels
 [32] der bybelen jn onse tale/ waer af noch niet een enjs
 [33] dat mach gheleeken worden by eenich ouersetzel

[fol.5 recto]

- [1] dat oft hoichduitsche/ oft fransoisen/ oft Engelschen
 [2] jn haer tale hebben ende hier wt volghen <ende worden versterkt> so
 [3] deerlyke schueringen van religien/ sonderlyken jn
 [4] onse Landen meer dan jn alle anderen. Want elk
 [5] wil vast staen op de scherpe woorden van sulken
 [6] ouersetzel als hij voort beste howdt/ daar ook
 [7] well Latynsche Gryeks<che> ende hebreusche texten min
 [8] achten dan [-den] <de> syne[-n]/ die nochtans <met> ontallighe
 [9] veel faut[-t]en besmet js.
 [10] Mits dien dan dat noch welbeschreueene kunsten/
 [11] noch heilighe schriftuyre wel en kan ouer gheset
 [12] worden/ noch van eenighe loflyke saken jn
 [13] onser sprake wel gheschreuen oft gehandelt worden/
 [14] Noch onse ghemeene man oik gheen wel ghesproken^{14/15}
 [15] oft gheschreuen redene verstaen noch oordeelen en
 [16] kan (welke nochtans yegelyk [-meint] wel te verstaene
 [17] meint/ ende oordelen wil/ <dickwyls> met grooten laster ende schade)
 [18] ten sy dat sy eenen woordt reghel geleert hebben
 [19] (welk de gheleerden **Grammaticam** noemen) dien
 [20] sy eerst vooral volghen/ ende daer duer voorder
 [21] tot Reden reghel (bij den geleerden **Dialecticam**)
 [22] ende Eindelyk tot kunste van wtsprake (anders **Rethoricam**
 [23] geraken mueghen

- [24] Ende also [-toch] tot nu toe niemants vande gheleerde
 [25] sulks en bestaet/ [-oft duer vrese van berispen] <sy dat se vresen van berispt te worden> jn²⁵
 [26] stede van dank <tontfangen> oft dat <se> [-hy] sulks niet en [-souden connen] <hopen>
 [27] volcomelyk tot [-synen lof] <haerlieder [-*..*] lof te connen> volbringhen/ hebbende daerom
 [28] Lieuer [-synen] <haeren> tyt jn Andere talen te besteden ende
 [29] sulks te schryuen waerby [-syne] <haere> geleertheyt by den
 [30] gheleerden blyken ende vernaemt werden moghe.³⁰
 [31] Daer nochtans [-meer te] ons snaesten ghemeen proufyt

[fol.5 verso]

- [1] ende hyerduer Godts eere meer behoorde gesocht te
 [2] worden dan onse eyghene lof ofte proufyt
 [3] So hebbe jc dit aensiende beweecht geweest te
 [4] ondersoeken hoemen tot een beghinsselen vandesen⁴
 [5] mochte comen/ ende sulks als jc beuinde/ eenen yghelyken
 [6] mede te deylen/ niet als een volmact werk daermen
 [7] hem gansselyk op moghe fonderen sonder voorder te soeken
 [8] want jc geenssins sulk gevoelen van myseluen en hebbe
 [9] of jc dat verrichten konde/ Maer wt liefden⁹
 [10] heb geern alder eerst den bot sch*a*tten willen van yeghe-^{10/11}
 [11] lyks berisping/ op dat also het eerste quaet duer
 [12] gebeeten/ alle anderen [-wt] veroorsaekt woorden duer¹²
 [13] [-wt] myne schande (wt deser mynder stowtheyt enstaen)¹³
 [14] $\cong$ eere <te> cabelen [-mueghen] tot ghemeen proufyt <haers vaderlants>¹⁴
 [15] Ende all [-en]waere dit werk [-so] also volmact dat
 [16] niet te verbeteren en waere/ so en soude myn voornemen
 [17] nochtans niet syn/ den gheleerden daer mede eenich
 [18] voordeel te doene/ die ouervloedelyken daer mede
 [19] van awdts begaeft syn/ Maer Jc meine den
 [20] schlechten ongheleerden lyeden te hulpe te comen/ die
 [21] [-den tyt] de macht noch tyt niet en hebben om andere
 [22] talen te leeren/ op dat sy eenighen smaak moghen
 [23] hebben/ ende mede eenige krummelkens op lecken/ van
 [24] de soeticheyte die <voor> hun op ghesloten/ ende den hooch ge-
 [25] leerden alleene open js. Ende waert sake dat
 [26] de gheleerden van onsen tyde de helft jn haer moeders
 [27] tale geschreuen ende ouer geset [-hebben] hadden/ dat
 [28] sy jn latyn geschreuen/ ende wt den Griekschen
 [29] ouergeset hebben/ Onse tale waere sonder twyfel
 [30] nu so wel met alderleye schriften begaeft/ dat
 [31] sy de Grieken ende Latinisten jn veel saken wel deruen^{31/32}
 [32] soude/ Want Onse tale so aerm niet en js/ noch so

[fol.6 recto]

- [1] onvruchtbar/ oft men soude wel alle daer mede
 [2] wtrechten wat ander talen gedaen hebben/ waert
 [3] dat mense grondeerde/ ende tot ten wtersten aent³
 [4] licht brochte wat schatten datter jn *zverborghen* liggen ende
 [5] verroesten duer dat se niet geoeffent en syn
 [6] Maer jst dat wy langer beyden/ eer wy de <n> roest
 [7] weren/ sy sall so heel op gheten worden vant mengsele
 [8] der vremder schuymen die noch daghelyks meer ende⁸
 [9] meer darin groeyen/ dat mense niet meer kennen en
 [10] sall. ende de fame onser auders sall met der tale
 [11] [-vergaen]. begrauen worden.

[fol.6 verso: blanco]

[fol.7 recto]

- [1] Woortreghel js een kunste Om alle woorden [-oprechtelyken]¹
 [2] wel wt te spreken te schryuen ende te verstaen/ sonder
 [3] welker kunste middele/ gheene andere kunsten recht geleert
 [4] noch [-van] jnt lesen oft aenhooren der leeraers recht
 [5] wel verstaen kan worden.
 [6] Dese kunste bestaet in 4 deelen/ namelijk jnt **Beduitsele**⁶
 [7] **Spellinghe, Wt spraake ende jnt Vergaderen**⁷
 [8] D voornemen der kunste js/ om alle stoffe ende materie te onder
 [9] kennen/ bequaem te maken/ ende jn ordere te stellen tot eenighe
 [10] redene diemen vertellen/ schryuen ofte oordeelen will
 [11] Ghelyk als de stucken van veele verscheyden stoffen syn
 [12] daer een huys af ghemact wordt/ als steen/ howt/
 [13] kalk/ savel/ yser/ loot ende dierghelyken/ also [-syn]¹³
 [14] alle woorden] js elk woort dat men sprekt van eenighen
 [15] sonderlyken aarde van dese nae volghende
 [16] Teweten elk woort js ofte **Namelyk/ oft Bynamelyk**¹⁶
 [17] **oft Voornamelyk/ oft [-Dadich] □Weruich□/ oft [-Toedadich] □Byweruich□/ oft**¹⁷
 [18] **≡Werv'deelich≧ [-Deeldadich]/oft [-aenvoeghich] □Aenbindich□ oft [-jnv Voor**
settich] Voorstellich¹⁸
 [19] **oft in voeghich**
 [20] E een Namelyk woord js/ waermede eenich [-dinh] dink genaemt²⁰
 [21] wort dat jn hem seluen wat js ende metten verstande mach
 [22] ≡verstaen≧ of gepeinst worden/ tsy dat die sinnen begrypen kunnen of
 [23] niet. als **Godt. Enghel.Werelt.Dueght.Mensche**
 [24] **Dier/ Peert/ oft diesghelyken.** want met [-eenich] elk
 [25] van sulken woorden naemt ghy wat/ ende sulke [-worden]
 [26] **Namelyke** woorden sien schier ontallich²⁶
 [27] Een **Bynamelyk** woord js/ [-dat] dier een [-altyt]²⁷
 [28] ghemeynliken voor elk **namelyk** woort staet/ ten sy
 [29] dat het **Namelyk** woord eenighe eygene persoone

- [30] bedyet/ als. een **Engel/ de Werelt/ de Dueght/**
 [31] een mensche/ oft de **Mensche/** een **Dier/** een **Peert** etc
 [32] ghy en segt niet de **Godt/** oft de **Jan/** ten sy by sonderlyke
 [33] wt nemende reghels als tsynder stede gheseyt sall worden

[fol.7 verso]

- [1] *ende dese* [-byna**m**] bynamelyke woorden syn luttel jn getal¹
 [2] namelyk **De/ ende Het/ [-Een]**
 [3] Een voornamelyk woort js/ dwelk jn stede des Namelyks³
 [4] ghestelt wordt/ $\leq$ *ende* schier *van* ghelyke macht js $\geq$ *ende* syn ook weynich jn getal te weten
 [5] **Jc. ghi/ hi/ <sy>/ dit/ dat/ dese/ die/ wylieden/ sylieden/ [-*Sy*]**
 [6] **ghylieden/ wie/ welke/ welk. wat/ Myn/ dyn/ syn**
 [7] Een [-**Dadich**] □**Weruich**□ woort is/ dat beteekent $\leq$ met byvalle *van* tyde $\geq$ [-yet] doen/ oft lyden⁷
 [8] oft [-**wat**] **gheschieden/** als **Gaen/ staen/ ryden/ schryven**
 [9] dit heet doen/ Jtem **bemindt worden/ gheslagen worden**
 [10] **gehaet worden/** dit heet lyden. **Jtem Donderen**
 [11] **reghenen/ Blixemen/** ende dierghelyken dit heet geschieden
 [12] Jtem elk dadich woord met **het/ of Men/** daervoor/ als
 [13] **het hagelt/ men slaept/** dit js ook gheschieden. **Een**
 [14] **Weruich** betekent alsoot **Luydt. Syn** [-als] $\leq$ wannee $\geq$ yet js. **Jtem werden.**¹⁴
 [15] *ende* van deser stoffe jsser ontallighe veele
 [16] [-Een [-**Toedadich** of] bywervich woort js/ dwelck byt¹⁶
 [17] wervighe ghevoecht/ vervult [-syne crac] desseluen [-cracht] $\leq$ beteekening $\geq$ ¹⁷
 [18] oft verandert se/ oft vermindert se/ als die ghemin lyken
 [19] einden met dese sillaben **Lyken.** als blydelyken/ fellyken
 [20] **grammelyken/ oft] Een Byweruich woort** js dat
 [21] by het weruighe gestelt wordt om desseluen staet te verclaren
 [22] so dat het wervich woort midts desen oft versterkt oft *verkrankt*
 [23] oft verciert/ oft mismaect word/ als wanneer men seyt
 [24] het **reghent/** so en weet men niet oft seer reghent oft sachtelyk
 [25] dit seere/ *ende* sachtelyk syn bywervighe woorden/ vander
 [26] crachte als voorschreuen. Jtem wanneer men seyt
 [27] **De man spreekt/** so en weet men noch niet of hy wel oft
 [28] qualyken oft luyde/ oft heymelyken spreekt/ dese woorden
 [29] **wel/ qualyken/ luyde/ heymelyken/** syn bywervighe woorden
 [30] syn ook seer veel jn ghetalle/

[fol.8 recto]

- [1] Een [-**Werh**] **Werv'deelich** woort js dwelk eerste aensiens¹
 [2] alleen **Namelyk** schynt te wesen/ maer boven de **namelyke**
 [3] crachten deelt ook mede jn veel van des wervighen eygendommen
 [4] want het js vant weruighe afcomen/ *ende* heeft meer jn
 [5] van naturen des weruighen/ dan vant **Namely**[1+]**<ke>**. Als
 [6] **sprekende/ gaende/ staende/ gheslagen/ ghemact/ ghe-**
 [7] **wrocht.** *comen* al van haer weruighe **spreken/ gaen/**

- [8] **staen/ slaen/ maken/ werken/ ende** jnt ghebruyk
 [9] hebben se haer als **Namelyke** woorden. Vandeser
 [10] stoffe jsser also menich woort alsser menighe weruige
 [11] js.
 [12] Een **Aenbindich** woort js/ d welk verscheydene woorden¹²
 [13] [-ende reden] also tsamen verbindt/ dat de sin vandien oik
 [14] oft vereenight/ oft verscheyden wordt
 [15] Dwelk twee oft meer woorden oft redene also tsamen
 [16] verbindt/ dat <de> selue blyken oft eenssins/ oft teghen malcanderen
 [17] oft verscheyden/ oft by [-reden wt een volghende] redelyke
 [18] oorsaken deen wt dander volghende syn
 [19] So dat een dink van hen geseyt oft geloochent wordt
 [20] oft van [-contrarieteit] <teghenheit> verscheydenheit oft eendrachticheit reden
 [21] gegeuen wordt

Eindnoten:

- 1 Voorreden: inleiding
 vandn: over de (lees: van den)
 noodich: noodzaak (samentrekking met 'nutticheyt', dus: 'noodicheyt')
- 2 Nederduytscher:
 taelkunste: Nederlandse grammatica. Men zal zich herinneren dat de titel van ons geschrift van later datum is dan de tekst. Voor het begrip grammatica gebruikt onze auteur in de tekst de nieuwvorming 'woortreghel' (c.q. 'woordenreghel'). Vermoedelijk is de term 'taelkunste' pas na 1584 door hem gehanteerd en wel naar analogie van Spiegels 'letterkunst'.
- 3/4 redelyk verstant: de rede
 12 tselue: dit
 18 waeromme: om reden waarvan
 22 behaechlicheyt: vreugde, plezier
 26 middelbaere: middelmatige
 27 bescheydenste: verstandigste
 28 ghebrek: een tekort
 op bringhen: opvoeding
 30 bescheyden heyt: verstand
 3 vyerlicht: licht van een vuur, toorts
 14 wt der daet: in de praktijk
 niet: niets
 17 onderwys: aanwijzing
 20 onbewandelden: onkundige reizigers (germanisme vgl.: den Unbewanderten)
 21 kruyss wegghen: wegwysingen
 22 keerwegghen: doodlopende wegen
 23 reysige: reiziger
 26 om dat: omdat het (enclitische vorm)
- 27/8 by syn eyghendom: door de hem kenmerkende hoedanigheid
 29 dat: omdat
 30 schechte: eenvoudige (lees: schlechte)
 32 opsettige fantasien: geconstrueerde verzinsels (ontleend aan het Duits? Zie: Bostoen 1982, 112, 114 n.12)
 33 Op dat sy: slaat terug op: sommige schechte menschen
 6 voegghen: lees: volghen
 12 gaeyss...: lees: gaeysslaen dwz.: gadeslaan
 18 jsser ghebrekelyk jnne: schiet daarin tekort
 20 gheschickder: bekwamer
 21 onbegryplyker: onberispelijker
 33 opperste: hoge kringen, E: upper class
 34 beset: ordelijk
 35 bouen de groote:
 conuersacie: behalve de algemene omgang
 6 steetsche: uit de stad, stads
 8 sittende ambachten: lett.: beroepen waarbij voortdurend een zithouding wordt vereist. Hier: mensen wier beroep hen verhindert om steeds weer met andere mensen in contact te komen
 10 mits dat: aangezien

- 12 voorsichtiger: meer weloverwogen
- 13 eygender: raker
- 15 obligacien: schuldbrieven
- 17 gheduerichlyker: voortdurend, onophoudelijker
- 22 nut: nuttig
- 24 gheregelt: volgens de regels, correct
- 26 crachte: waarde, hier: klankwaarde
 behoortlyke stelling: het juiste gebruik
 1 stamellent: lees: stamelen het (enclitische vorm)
- 10 Also: Zoals
- 15 bikans: vrijwel
- 16 ontallige: talrijke
- 18 te pr[ononcieren?]: uit te spreken
- 23 vermengde stemmigen: tweeklanken
- 24 enkele stemmigen: klinkers
- 26 schryuens:
 eyghendommen: spellingseigenaardigheden
- 27 schlechter: meer voor de hand liggend
- 30 haere menichfoudighe:
 doodinghen: hun veelvuldig niet uitspreken
- 31 cracht: klankwaarde
 2 woorden reghel: spraakkunst, grammatica
 4 dierlyk: onzijdig vgl.: het dier, het paard, het rund, het varken, het schaap? Die ongespecificeerd zijn wat hun geslacht betreft.
 5 sillaba: lettergreep
- 15 gheregelt: tot stand gebracht
- 21 cracht: klankwaarde
- 33 stemmighen: klinkers
 2 vuerslaen: nagaan, bekijken
 6 te hauden stane: lang stil te staan
 duercluyven: doorknagen, goed nagaan
 disputeren: in discussie brengen
- 26 woesthey: primitiviteit ongeschicktheyt: ongeordendheid ongestadicheyt: oneenparigheid
- 5/6 onghereghelden: menschen: mensen die geen regels kennen
 6 gereghelde: die volgens vaste regels geschreven zijn
- 17 historien: geschiedkundige geschriften
- 19 vaten: vatten, halen
- 20 fonteinen: bronnen
- 21 wel spreken hey: het spreken volgens de regels der retorica
- 22 constelijck schryuen: het schrijven volgens de regels der grammatica
- 24 woorden reghel: spraakkunst, grammatica
 Reden reghel: dialectica (redeneerkunst)
- 25 kunste van wt sprake: retorica (welsprekendheid)
 vyer vrye consten: het quadrivium, namelijk: arithmetica, geometria, astronomia en musica
- 26 dese 3.: het trivium
- 28 duitsgeborene: oorspronkelijk in het Nederlands geschreven, vgl. E.: Dutch-born; D.: deutsch geborene
- 14/15 wel ghesproken oft:
 gheschreuen redene: correct Nederlands
- 25 bestaet: waagt
- 30 vernaemt: beroemd, bekend
 4 tot een beghinsselen: tot een begin (datiefvorm)
- 9 wt liefden: op grond van genegenheid voor de zaak
- 10/11 wt liefden heb geern:
 den bot [...] berisping: lees: den bot schutten, dwz.: de klap opvangen; vandaar: ik wil graag als eerste de klap opvangen van ieders kritiek
- 12 woorden: lees: worden
- 13 enstaen: ontstaan, vgl. D: entstehen
- 14 cabelen: lees: cavelen; verkrijgen, verwerven
- 31/32 deruen soude: zou kunnen missen
 3 grondeerde: bestudeerde
 8 vremder schuymen: woorden overgenomen uit andere talen
 1 Woortreghel: spraakkunst, grammatica
 6 Beduitsele: L: etymologia; woordafleidkunde
 7 Wt sprake: L: pronuntiatio; klankleerVergaderen: L: syntaxis; zinsbouw
- 13 savel: zand
- 16 Namelyk: L: nominalis; naamwoordelijk. Lijkt in eerste instantie slechts substantiva te omvatten, vergelijk: fol. 7 verso, r.3 en 4 waarin uitsluitend voorbeelden worden gegeven van substantiva. Waarschijnlijk vielen ook adjectiva onder deze term, vergelijk hiervoor fol. 8 recto, r. 1 en 2 over de participia. Dit was niet ongebruikelijk: ook J. Despauterius maakt geen onderscheid tussen substantiva en adjectiva wanneer hij het begrip 'Nomen' definieert: 'Nomen is een deel der oratie/ die casus heeft/ ende beteekent een sake sonder tijdt. [...] Jan/[...] een mensche/[...] goedt/[...] sterck/[...]'. Zie: J. Despauterius: *Grammaticae Despauterianae*[...] Antwerpiae, C. Plantinus, 1573. (Ex. UB Leiden 346 F 34, blz. 40). Bynamelyk: L: adnominalis; attributief, beperkt tot het lidwoord

- 17 Voornamelyk: L: pronominalis; voornaamwoordelijk Weruich: L: verbalis; werkwoordelijk Bywervich: L: adverbialis; bijwoordelijk
- 18 Werv'deelich: L: participialis; deelwoordelijk Aenbindich: L: praeositionalis; als voorzetsel Voorstellich, invoeghich: L: interjectionalis; als tussenwerpsel
- 20 Namelyk: hier L: substantivum; naamwoord
- 26 sien: lees: sijn
- 27 dier: waarvan
- Bynamelyk: uit het vervolg blijkt duidelijk dat hiermee het lidwoord wordt bedoeld
- 1 bynamelyke woorden: lidwoorden
- 3 voornamelyk woordt: voornaamwoord
- 7 Weruich woort: werkwoord met byvalle van type met bijkomende omstandigheid, zie: Muller: 1919, 19
- 14 alsoot: zoals het
- 16 byweruich woort: bijwoord
- 17 vervult: vult aan
- 1 Werv'deelich woort: deelwoord
- 12 Aenbindich woort: voegwoord

II. Kritische transcriptie

Verantwoording

Alle diacritische tekens uit de diplomatische transcriptie zijn weggelaten. Abbreviaturen zijn stilzwijgend opgelost. Doorhalingen worden niet weergegeven. Foliëring wordt niet aangegeven. Toevoegingen in de tekst van de hand van de tekstbezorger worden tussen vierkante haken geplaatst. De tekst heeft een moderne alinea-indeling gekregen. Ook de interpunctie is gemoderniseerd. Bij het aaneenschrijven van woorden en bij het hanteren van hoofdletters wordt het moderne Nederlandse gebruik gevolgd. Conform hedendaags gebruik zijn ook trema's geplaatst.

Afzonderlijke letters

- het gebruik van de u en v, j en i is aangepast aan het moderne gebruik.
- ij/y: waar in het moderne gebruik een ij wordt gehanteerd, gebeurt dit ook in deze transcriptie. In alle overige gevallen werd voor een y gekozen.
- de w als in 'wtersten' wordt weergegeven als uu.

Bijzondere gevallen

- fol. 4 verso, r.5: [o+]<J>c wordt in de kritische transcriptie weergegeven als: ic.
- fol. 5 verso, r.12: 'woorden' wordt weergegeven als 'worden'.

Tekst

Voorreden van d[e]n noodich- ende nutticheit der Nederduytscher taelkunste.

Anno 1568 geschreven.

Elk verstandich mensche kan wel begrijpen dat het redelijk verstant (waermede de mensch alle andere levende creaturen in excellencie te boven gaet) hierin gelegen is dat men het quaede van 't goede, het onweerdighe van 't weerdighe ende costelijke, te rechte te scheidende ende t'onderkennen weete ende dat men onder de goede dinghen oik het allerbeste wete te kennen uut all d'andere, ende onder de schlechte het allerschlechteste, ende onder de quaede het alderquaetste. Dit vermueghen heeft Godt den mensche gegheven te dien einde opdat hij 't selve verstant gebruike ende hemselven alle dinghen aldermeest nut make, mits kiesende van als het beste, ende verwerpene het quaede, ende opdat hij in alle sijn doen hem beneerstighe alderbest te doen dat hem mueghelijk is ende het qualijk doen op 't allerneerstelixte weete te schuwen; ende alle dit ten alleruutersten einde waeromme de mensche gheschapen is: opdat Godt bekendt, bemindt, geobedieert ende gheëert mueghe worden.

Hoe elk dan meer met verstande begaeft is, dies te meer bemindt ende omhelsd hij in alle dinghen het beste ende volmaekste, niet alleenlijken om der behaechlicheyt wille die daerin gheleggen is, maer ook om der nutticheyt, ende dikwijls, om der nootsakelicheyt wille. Ende welke mensche het volmaekste niet meer en

bemindt ende zoekt ende prijst dan het middelbaere, van dien seght men dat hij van de wijsste noch bescheydenste niet en is, 't sij duer ghebrek van natueren, ofte van opbringen, van leeringe ende van oeffeninghe.

In welken mensche dan sulck gebrek van bescheydenheyt uut der natueren niet en is, dese mach met onderwijss geleert ende geholpen worden. Vele hebben wel van natueren dat sij het beste beminnen, maer hebben het verstant van natueren wat donker sodat sij het beste niet wel en weeten te onderkennen. Dese donkerheyt van verstande mach met middelen van leeringhe geholpen worden, ghelijc als de duysterheyt der nacht met vyerlicht geweert ende als het quaet ghesicht der ooghen met brillen versterkt wordt - bij soverre dat de mensche niet geheel blindt en sij, want alsulken en helpt keersse noch brill - ende all is't dat de blinde gheen ghelt voor kerssen noch brillen en soude geven willen, daeraen en stoot hem deghene niet die se maekt, want andere dien sij nut sijn begheren se ende die bate vindt bij 't gebruyck van dien en sal hem bij den blinden niet laten wijss maken dat se onnut, noch veel min dat se schadelijk sijn.

Alle reghelen ende gheboden van leeringhen hebben haeren orspronck uut der daet, sodat men niet en doet noch en laet om des reghels wil, maer men doet alle dinghen omdat men 't also begheert oft behoort te doen ende den reghel en is maer een onderwijss om te weten wat best ghedaen dient. Ghelijc als op 't velt de weghen met gaen gevonden sijn ende deghene die se dickwijls bewandelt hebben, die weten den onbewandelden te raden waerhenen sij gaen sullen - wanneer datter kruyssweghen oft keerweghen sijn - dat men wete welke ter platsen leydt daer men wesen will. Al is 't nu so dat de reysige[r] den wech ingaet die hem geraden wordt duer 't beweghen van sulken raet, nochtans en sal hem de wech ter begeerder stede niet bringen omdat [het] de man gheseyt heeft, maer mits dat de wech bij sijn eyghendom gewisselijken derwaerts leydt, daerom hevet de man gheseyt. Dit breng ic daerom bij - dat sommighe sch[1]echte menschen meynen dat de regelen der grammatica ende anderen kunsten niet en sijn dan der geleerden opsettige fantasien, sonder noot ende profijit-opdat sij verstaen dat de regelen allen dinghen van natueren ingeboren sijn ende dat se met experiëncie van elkeneene beseft ende gevonden worden, ook sonder spreken of schrijven, naer dat elk mensche seer oft luttel met verstande begaeft is. Ende alsoo't nutter, kortter, ende gemakelijker is eenen leydsman vuer den wech te hebben dan alleen te gaen bij der gisse den wech zoeken, also is't in de kunsten sekerder ende gemakelijker de regelen aen te sien, ende deselve bij sijn verstant ende oeffeninghe te voeghen dan altijts duer onsekerheyt twijffelachtich ende bekommert te sijn oft duer onvervarene stowticheyt in dwaling voortgaende, schade oft schande te lijden.

Mitsdien dan dat gheen menschelijck vermoghen van natueren so sterk gegeven is, noch so volcomen, dat [het] niet met leeringhe ende goede achtige verbetert en worde, so en is het spreken ende noch veel min het schrijven ende min uutermaeten het reden oft bescheet geven ende 't verstaen hieraf gheenssins vrij, maer heeft hulpe van leeringhe so grootelijc vandoene als eenich ander menschelijck vermoghen. Ende het sij luttel oft veel, elkeen isser ghebrekelijc inne, want niemants en is die niet en bevindt dat hij met lang oeffenen mettertijt gheschickder ende sekerder ende onbegrijprijker in sijn woorden werdt ende moet bekennen dat hem te voren wat gebrack, al en wiste hij's selve niet, oft dattet andere niet en merkden, jae, all en verstaet hij ook noch selve niet waerin dat 't gebrek ende de betering ghelegen is.

Men syet dat de steelyeden gemeinliken beter ter talen sijn dan de lantlyeden, mits dat se daghelijks in de menichte van geleerden ende ongeleerde borgers ende buytenlieden veel meer tale ende antwoord gevende, beter ende meer geoeffent worden dan de lantlyeden. Ende onder de lantlyeden sijn deghene gemeinlijk beter ter talen die dikwijls in de steden verkeerden dan die altijd buyten blijven. Ende onder de steelieden beseft men dat de gheleerde ende opperste gemeinliken meer beset sijn in haerlieder sprake dan de ambachtslyeden, want sij boven de groote conversacie meest met haers ghelijken verkeerden ende sij hebben de reghelen gheleert, ende sij oeffenen se meer dan anderen met daghelijks handelen van sware saken daer d'onderscheydt van woorden moet gaaygeslagen worden; ende sonderlijken de gheleerde oeffenen hen niet alleen in spreken, maer ook in 't schrijven. Voorder, blijkt niet claerlijken dat de steetsche coopman beter ende besetter spreekt dan de ambachtsman - sonderlijken die van sittende ambachten - want hij met alle soorten van volk spreken moet sodat hij van elken leert, want hij ook sijn profijt met wel spreken doet, mits dat de meeste vervoordering van sijn gewin schijnt in 't spreken ghelegen te sijne? Als wij ook aensien dat de gheleerden veel voorsichtiger, eygenter ende claerder, ende lieflijker in haer schrijven sijn dan de coopman (die hemselves dikwijls in krakeel bringt duer contracten ende obligaciën ende ander schriftueren qualijk te weten stellen), hoewel dat hij dickwijls veel gheduerlijker de penne moet voeren ende met meer schrijven veel rascher van hant geworden is dan degene die professie van letteren ende gheschriften maken. Overtuyght ons hier de experiëncie niet dat de reghelen ende leeringhe van 't eyghendom des sprekens ende schrijvens niet alleen nut ende vruchtbaer, maer oik nootsakelijk sijn, jae, dat mense niet derven en kan?

Dat het gereghelt spreken niemant aengheboren en is, mach men aen de kinderen merken, eer sij duer langhe oeffeninge geleert hebben der woorden crachte ende behoorlijke stellinghe te onderkennen. In den eersten so en kunnen sij alle letteren noch alle sillaben niet al even haest utspreken, ende seggen: vaaken, moeken, kaas, fansois; fuyte, soenen, hiem, hok ende dierghelijken, wanneer sij behoorden te seggen: vaarken, moerken, klaes, fransois, fluyte, schoenen, riem, rok, etc. Ten anderen, eer sij weten te seggen: ghij, wij, sij etc. sullen medegaen, so noemen sij de persoonen die se meynen met haere namen seggende: vaerken ende moerken ende pierken ende leynken sullen medegaen, ende sprekende tot haeren vader, als sij seggen willen: ghij hebt mij den appel gegheven, so seggen sij (oft stamelen't): vaerken heeft mij appel geven, ende dierghelijken. Ende dit en gebuert niet alleene den kinderen als die de tonghe noch traech hebben duer ongeoeffentheyd, maer ook wel groten, volwassenen lyeden, die seer wel ter talen sijn, wanneer sij een vremde tale spreken willen. Als wij meest aen alle vremde naciën merken die onse Duitsche tale spreken willen dat sij niet naeseggen en kunnen wat wij hun vóórseggen. Also Fransoisen, Italianen ende Spagnarts selden wel kunnen ghelijc wij utspreken onse Duitsche 'ch' als: schachten, wachten, clachten; daer seggen sij: schacten, wacten, claketen oft noch erger. Item all wat metter 'W' gespelt werdt, als: wint, weder, wilt, wachten: daer seggen sij bikans, ende schrijven't oik so meest: hoïnt, hoëder, hoïlt, hoäcten- ende ontallige diesghelijken onvolmaktheden mach eenyghelijc aen henlieden wel merken.

Wie isser oik van uutlandighe natiën die der Italianen 'che' ende 'chi' weet uut te spreken eer hij gheleert heeft wat uitsprake dat sij met hare letteren beteeke-

nen? Item der Ingelschen 'th' ende 'wh' ende der Hoochduitschen 'z', 'tz', 'sch', haer 'ae' ende 'oe' ende alle haere andere, vermengde stemmigen (die men bij den gheleerden 'diphthonges' noemt). Ic gheswijghe haerlieder enkele stemmighen ('vocalen' naer gewoonte ghenoeemt) met veele andere haers schrijvens eyghendommen. Ja, dat noch schlechter mach gheacht worden: wie kan der Engelschen enkele stemmighen (ic laete haere vermengde staen - die oik sonderlijk sijn - ende haere menichfoudighe doodinghen der lettere 'e') in 't lesen recht uitspreken, tensij dat hij de cracht ende beteekeninghen van haeren letteren eerst hebbe geleert, 't sij met lankheet van tijde, oft cortelijk uut haerlieder beschrevene woordenreghel? Want ghelijc elke verscheydene spraeke veel verscheydene sonderlijke maniere van gheluyt in 't uitspreken maect waermede ander spraken luttel oft niet ghemeens en hebben - ende nadien dat de letteren om der woorden wille gevonden sijn ende niet de woorden nae eenighe letteren ghereghelt - also heeft elke natie ende tonghe haere eyghene teekenen (welke 'letteren' sijn) waerbij sij weeten in 't lesen wat gheluyt sij maken sullen. Ende all is't so dat verscheydene spraken al eenderhande maksele van letteren hebben, daeruut en volghet niet dat deselve letteren van derselver cracht sijn in der eene sprake als in de andere. Dat bevindt wel elkeen die twe- of drijderhande spraken kan lesen ende schrijven. Neemt voor exempel der Enghelschen voorseyt 'th', welk sij sueter uitspreken dan wij onz 'd' ende wij spreken't in onse tale veel harder dan de enkele 't'. Item sij spreken haer 'a' als de Duitschen haer 'ae'. Item haer 'e' ghelijc wij ende anderen onse 'i'. Item haer 'i' ende 'y' gelijk de Hoichduitschen 'ei'. Item haer 'o' meestendeel gelijk wij onse aldergroofste 'a' ende haer 'oo' ghelijc wij pleghen te spreken het 'oe' als wij 'soet, goet, bloet, vroet' ende dierghelijken lesen, ende en accorderen met ons in gheene van den stemmighen dan alleenlijken in de 'u'. Ja, wanneer wij't alle op 't alderscherpste vuerslaen souden, men soude weinich letteren vinden oft sij worden anders in eene sprake genomen dan in de andere.

Maer onse voornemen en is niet op sulke punten te hauden stane ende alle omstandicheyden van die te duercluyven ofte te disputeren, dan alleenlijken om den leergyrigen goetwillighen leser de duere te openen ende de gordine wat te verschuyven, die hem letten te siene wat swaricheyt datter schuylt ende hoe deselve moghe wech ghenomen worden.

Voorder, sien wij ook niet hoe quaelijken dat de Walen onse manlijk 'hij' ende vrouwelijk 'sij' ende dierlijk 'het' onderscheyden ende onthouden connen ende de sillaba 'en' in 't einde van veel onser woorden, seggende dickwijls tot eenen man: 'sij' ende tot een vrowe: 'hij' ende tot beyde: 'het' teghen natuere? Ende waer wij seggen: laaken, smaaken, ruken, ende diergelijken, daer seggen sij: laake, smaake, ruke etc. Ende hoe seer wel dat menige sijne moeders tale spreken ende verstaen kan, nochtans en kan hij se daerom niet oprechtelijken schrijven, tensij dat hij vaste reghelen - oft bij experiëncie oft bij aenwijsinghe van anderen - wete waernaer hij hem haude. Ende hierin missen oik deghene die vóór veel jaeren vaste reghels in haer sprake gehadt hebben, maer en hebben se niet gheleert, oft ommers niet onthouden.

Nu en kan ic tot den hedighen daghe toe niet merken, datter eenighen sekeren, vasten reghel bij eenich ghetal van schrijvers in 't Nederduitsch sij onderhouden geweest - veel min anderen te volghen voorghestelt - hoewel datter veel sijn die schijnen bij henselven eenighen reghel besonder gehauden te hebben. Hieruut compt dat de woestheyt ende ongeschicktheyt ende oik ongestadicheyt der tale niet en can geholpen worden, dat oik de goede gheesten van sulke voestheyt en-

de onlieflicheyt schroemende, hun also aen andere cierlijke spraaken verleckeren dat sij haere eyghene verachten ende gheen dink min en denken dan in haer eyghene tale te schrijven. Want sij also denken: is't so dat ic den wech weet om mijne tale cierlijken ende rijkelijken te gebruyken, wie sal mijnen sin willen volghen ende de reghels leeren waerbij sulke geschriften verstaen ende geoordelt sullen worden? Indien ic ook den onghereghelden menschen gereghelde geschriften voorstelle: sij en sullen't niet verstaen, maer verwerpen ende bespotten. Ende die in Grieks, Latijn ende andere, schoone spraken geoeffent sijn ende mijn verbeterd Duytsch geschrift oordelen kunnen, die en begeren het sekere dat sij in andere talen kennen voor het onsekere niet te laten, niet wetende of sij yet goets in 't voorschreven Duytsch vinden sullen ende also gaet alle mijnen arbeyt verloren. Meenighe en lesen ook nemmer meer Duytsch, die andere spraken kunnen, omdat in dese tale niemants eygentlijk eenighe weerdighe saken getracteert en heeft (uutghenomen weinich historiën ende wat anders) dat eenen mensche vannoden is te weten, ofte sij kunnen't veel lichtelijker ende vastelijker vaten uut de Grieksche ende Latijnsche fonteinen van alle consten ende van aude wonderen. In dese vremde spraken leeren sij welsprekenheyt ende constelijck schrijven duerd dat sij de reghelen daerof beschreven vinden. Ende omdat in onse moedertale alle de nootelixten kunstreghels gebreken, namelijk: woordenreghel, redenreghel ende kunste van uitsprake (latende de andere vyer vrije consten staen, die dese 3 nochtans ook helpen ende van desen geholpen worden) so en kan de Duytsche leser der gheleerden overgesette of Duitsgeborene schriftuiren niet verstaen, ende qualijken isser oik yemants die wat goets getrowlijken over kan setten. Waerof wij d' experiëncie syen onder anderen bij de menichderhande oversetzels der bijbelen in onse tale waerof noch niet één en is dat mach gheleeken worden bij eenich oversetzel dat oft Hoichduitsche, oft Fransoisen, oft Engelschen in haer tale hebben. Ende hieruut volghen ende worden versterkt so deerlijke schueringen van religiën, sonderlijken in onse landen meer dan in alle anderen, want elk wil vaststaen op de scherpe woorden van sulken oversetzel als hij voor 't beste howdt, daar ook well Latijnsche, Gryeksche ende Hebreusche texten min achten dan de sijne, die nochtans met ontallighe veel fauten besmet is.

Mitsdien dan dat noch welbeschrevene kunsten, noch heilighe schriftuyre wel en kan overgheset worden, noch van eenighe loflijke saken in onser sprake wel gheschreven oft gehandelt worden, noch onse ghemeene man oik gheen welghesproken oft - gheschreven redene verstaen noch oordeelen en kan (welke nochtans yegelijk wel te verstaene meint ende oordelen wil, dickwijls met grooten laster ende schade) tensij dat sij eenen woordtreghel geleert hebben (welk de gheleerden: Grammaticam noemen) dien sij eerst vooral volghen ende daerduer voorder tot redenreghel (bij den geleerden: Dialecticam) ende eindelijk tot kunste van uitsprake (anders: Rethoricam) geraken mueghen ende also tot nu toe niemants van de gheleerde sulks en bestaet, 't sij dat se vresen van berispt te worden in stede van dank t'ontfangen oft dat se sulks niet en hopen volcomelijck tot haerlieder lof te connen volbringhen, hebbende daerom liever haeren tijt in andere talen te besteden ende sulks te schrijven waerbij haere geleertheyt bij den gheleerden blijken ende vernaemt werden moghe, daer nochtans ons naesten ghemeen proufijt ende hyerduer Godts eere meer behoorde gesocht te worden dan onse eyghene lof ofte proufijt; so hebbe ic, dit aensiende, beweecht geweest te ondersoeken hoe men tot een beghinsselen van desen mochte comen

ende sulks als ic bevinde eenen yghelijken mede te deylen, niet als een volmact werk daer men hem gansselijk op moghe fonderen sonder voorder te soeken - want ic geenssins sulk gevoelen van myselfen en hebbe of ic dat verrichten konde - maer uut liefden heb geern aldereerst den bot schatten willen van yghelijks berisping, opdat also het eerste quaet duergebeeten, alle anderen veroorsaekt worden duer mijne schande (uut deser mijnder stowtheyt enstaen) om eere te cabelen tot ghemeen proufijit haers vaderlants.

Ende all waere dit werk also volmact dat [het] niet te verbeteren en waere, so en soude mijn voornemen nochtans niet sijn den gheleerden daermede eenich voordeel te doene, die overvloedelijken daermede van awdts begaeft sijn, maer ic meine den schlechten, ongheleerden lyeden te hulpe te comen, die de macht noch tijt niet en hebben om andere talen te leeren opdat sij eenighen smaak moghen hebben, ende mede eenige krummelkens oplecken van de soeticheyte die voor hun opghesloten ende den hoochgeleerden alleene open is. Ende waer't sake dat de gheleerden van onsen tijde de helft in haer moeders tale geschreven ende overgeset hadden dat sij in Latijn geschreven ende uut den Griekschen overgeset hebben, onse tale waere sonder twijfel nu so wel met alderleye schriften begaeft dat sij de Grieken ende Latinisten in veel saken wel derven soude, want onse tale so aerm niet en is, noch so onvruchtbar, oft men soude wel alle daermede uutrechtten wat ander talen gedaen hebben, waer't dat men se grondeerde ende tot ten uutersten aen 't licht brochte wat schatten datter in verborghen liggen ende verroesten duerdatt se niet geoeffent en sijn.

Maer is't dat wij langer beyden eer wij den roest weren, sij sall so heel opgheten worden van 't mengsele der vremder schuymen, die noch daghelijks meer ende meer darin groeyen, dat men se niet meer kennen en sall ende de fame onser auders sall met der tale begraven worden.

[GRAMMATICA]

Woortreghel is een kunste om alle woorden wel uut te spreken, te schrijven ende te verstaen, sonder welker kunstemiddele gheene andere kunsten recht geleert, noch in 't lesen oft aenhooren der leeraers recht wel verstaen kan worden. Dese kunste bestaet in 4 deelen, namelijk: in 't Beduitsele, Spellinghe, Utspraake ende in 't Vergaderen.

d'Voornemen der kunste is om alle stoffe ende materie te onderkennen, bequaem te maken, ende in ordere te stellen tot eenighe redene die men vertellen, schrijven ofte oordeelen will. Ghelijck als de stucken van veele verscheyden stoffen sijn daer een huys af ghemact wordt, als: steen, howt, kalk, savel, yser, loot ende dierghelijken, also is elk woort dat men sprekt van eenighen sonderlijken aarde van dese naevolghende, te weten: elk woort is ofte Namelijck oft Bijnamelijck oft Voornamelijck, oft Wervich, oft Bijwervich, oft Werv'deelich oft Aenbindich, oft Voorstellich oft Invoeghich.

Een 'Namelijck' woord is: waermede eenich dink genaemt wort dat in hem selven wat is ende metten verstande mach verstaen of gepeinst worden, 't sij dat die sinnen begrijpen kunnen of niet, als: Godt, Enghel, Werelt, Dueght, Mensche, Dier, Peert, oft diesghelijken, want met elk van sulken woorden naemt ghij wat ende sulke 'namelijcke' woorden sien schier ontallich.

Een 'Bijnamelijck' woord is: dier een ghemeynliken vóór elk 'namelijck' woort staet, tensij dat het 'namelijck' woord eenighe eygene persoone bedyct, als: een

Engel, de Werelt, de Dueght, een mensche, oft de Mensche, een Dier, een Peert etc. Ghij en segt niet: de Godt, of de Jan, tensij bijzonderlijke, uutmene reghels als t' sijnder stede gheseyt sall worden; ende dese bijnamelijke woorden sijn luttel in getal, namelijk: 'de' ende 'het'.

Een 'Voornamelijk' woort is: d'welk in stede des 'namelijks' ghestelt wordt ende schier van ghelijke macht is, ende sijn ook weynich in getal, te weten: ic, ghi, hi, sij, dit, dat, dese, die, wijlieden, sijlieden, ghijlieden, wie, welke, welk, wat, mijn, dijn, sijn.

Een 'Wervich' woort is, dat beteekent: met bijvalle van tijde doen, oft lieden oft gheschieden, als: gaen, staen, rijden, schrijven. Dit heet: doen. Item: bemindt worden, gheslagen worden, gehaet worden. Dit heet: lieden. Item: donderen, reghenen, blixemen, ende diergheijken. Dit heet: geschieden. Item: elk dadich woord met 'het' of 'men' daer voor, als: het hagelt, men slaept. Dit is ook gheschieden. Een 'wervich' betekent alsoo 't luydt. Sijn, wannee[r] yet is. Item: werden, ende van deser stoffe isser ontallighe veele.

Een 'Bijwervich' woort is: dat bij het wervighe gestelt wordt om desselven staet te verclaren, sodat het wervich woort midts desen oft versterkt oft verkrankt, oft verciert, oft mismaect word, als wannee men seyt: het reghent, so en weet men niet oft seer reghent oft sachtelijk. Dit 'seere' ende 'sachtelijk' sijn bijwervighe woorden van der crachte als voorschreven. Item, wannee men seyt: de man spreekt, so en weet men noch niet of hij wel oft qualijken oft luyde, oft heymelijken spreekt. Dese woorden 'wel, qualijken, luyde, heymelijken' sijn bijwervighe woorden; sijn ook seer veel in ghetalle.

Een 'Werv'deelich' woort is d'welk eerste aensiens alleen 'namelijk' schijnt te wesen, maer boven de 'namelijke' crachten deelt [het] ook mede in veel van des 'wervighen' eygendommen, want het is van 't 'wervighe' afcomen ende heeft meer in van naturen des 'wervighen', dan van 't 'namelijke', als: sprekende, gaende, staende, gheslagen, ghemact, ghewrocht, commen al van haer wervighe: spreken, gaen, staen, slaen, maken, werken ende in 't ghebruyk hebben se haer als 'namelijke' woorden. Van deser stoffe isser alsoo menich woort alsser menighe 'wervighe' is.

Een 'Aenbindich' woort is, d'welk verscheydene woorden alsoo t'samen verbindt dat de sin van dien oik oft vereenight, oft verscheyden wordt. d'Welk twee oft meer woorden oft redene alsoo t'samen verbindt dat deselve blijken oft eensins, oft teghen malcanderen, oft verscheyden, oft bij redelijke oorsaken d'een uut d'ander volghende sijn, sodat een dink van hen geseyt oft geloochent wordt oft van teghenheit, verscheydenheit oft eendrachticheit reden gegeven wordt.

Verantwoording van de illustraties

Titelpagina: De afbeelding is afkomstig uit: *Nucleus selectorum emblematum centuria secunda*. Utrecht, Crispianus Paseus; Arnhem, Joannes Janssonius (verk.) 1613, p. 95. Naar microfiche EO - 414/1 van Inter Documentation Company (het exemplaar waarvan de microfiche is gemaakt, is onbekend). Het bij dit embleem horende onderschrift luidt in vertaling:

Fakkels noch kaarslicht helpen de blinde
De dwaze uil kan op klaarlichte dag niet zien.

In: *Tot lering en vermaak, Betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw*, met inleiding door E. de Jongh en voorwoord door S.H. Levie (Amsterdam, 1976) wordt dit embleem besproken in een afdeling waarin ook *De schoolklas* van Jan Steen aan de orde komt (op p. 247). In dezelfde catalogus vindt men op p. 90 ook het trivium-schilderij *Natuur, Onderwijzing en Oefening* (kopie van Willem Joseph Laquy naar een verloren gegaan drieluik van Gerard Dou). Bij het onderdeel 'Onderwijzing' sluit Dou - volgens de samenstellers van deze catalogus - aan bij de traditionele iconografie van de Grammatica. De lamp en de kaarsen zijn zinnebeelden voor het licht van het verstand.

Afb. 1	Zeeuws Museum, Bruikleen Dienst Verspreide Rijkscollecties.
Afb. 2	Rijksarchief in Zeeland, Historisch-topografische Atlas van het K. Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen IV, 735.
Afb. 3	Rijksarchief in Zeeland, Familiearchief Schorer nr. 1073. Tekening vervaardigd in opdracht van mr. D. Radermacher. Het huis 'De Globe' werd in 1940 verwoest.
Afb. 4	Universiteitsbibliotheek Leiden, HS, Ltk. 2148.
Afb. 5	Algemeen Rijksarchief Brussel, Raad van Beroerten nr. 109 (116) f. 240 recto.
Afb. 6	Universiteitsbibliotheek Leiden, HS, Ltk. 2148.
Afb. 7	Centrale Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent, HS 2465, nr. 61.
Afb. 8	<i>Ibidem</i> Hs 2465.

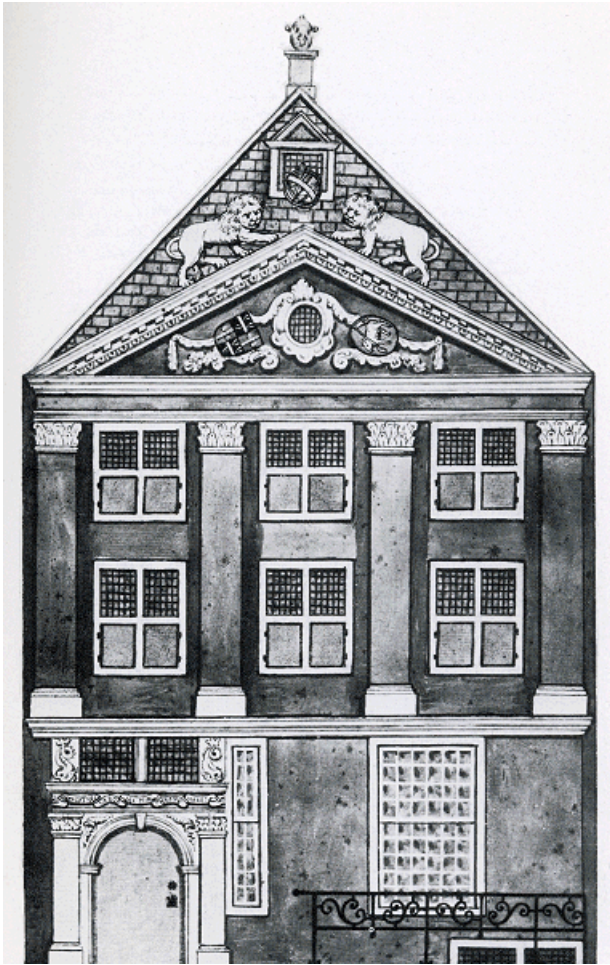

Afb. 1. Portret van Johan Radermacher op 69-jarige leeftijd, toegeschreven aan J. van Aken.

Afb. 2. Portret van Johan Radermacher, gravure door J(acob) D(ircksz.?).

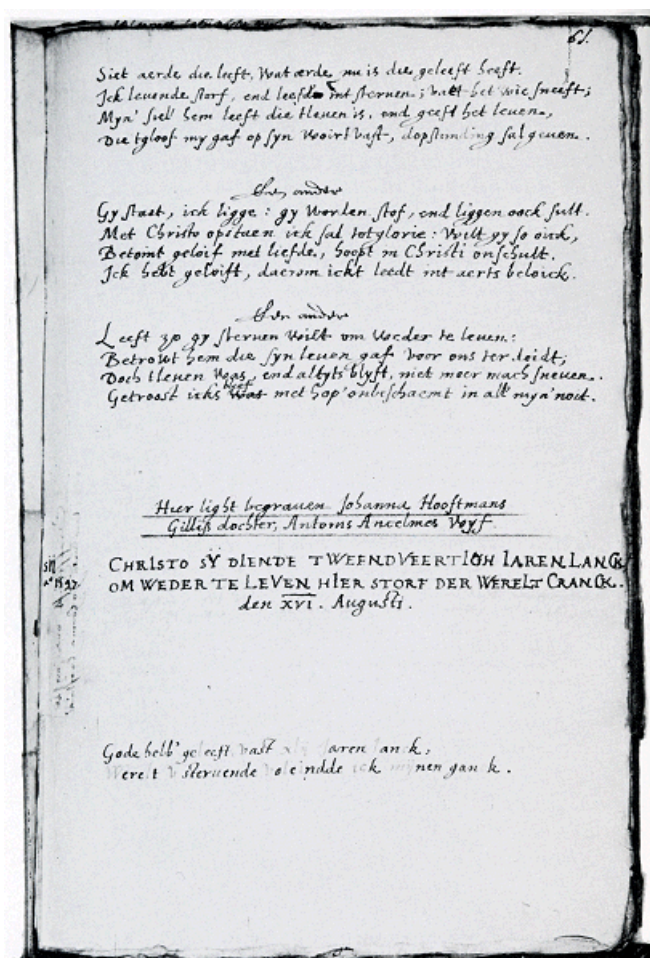
Afb. 3. Het woonhuis 'De Globe' van Johan Radermacher aan de Rotterdamse Kaai te Middelburg, 18e eeuwse gekleurde tekening.

Afb. 8. Autograaf van J. Radermacher, Italiaanse letter.